

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Διπλωματική Εργασία

Χρύσα Τσιγγινού

Η συμβολή της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη στην αρχαιολογική έρευνα των πόλεων της Χαλκιδικής & της Ανατ. Μακεδονίας

Επόπτες: Αλέξανδρος Γούναρης
Γιάννης Α. Λώλος

ΒΟΛΟΣ 2007

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.:	6086/1
Ημερ. Εισ.:	08-01-2008
Δωρεά:	Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός:	ΠΤ – ΙΑΚΑ
	2007
	ΤΣΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Γενική εισαγωγή	σ. 3
1. Εισαγωγή	4
2. Η έρευνα	8
B. Τα αρχαιολογικά ευρήματα	13
1. Αμφίπολη	14
2. Άργιλος	18
3. Ηιών	20
4. Γαληψός	21
5. Οισύμη	22
6. Μύρκινος	23
7. Ποτίδαια	24
8. Μένδη	27
9. Σκιώνη	29
10. Όλυνθος	30
11. Τορώνη	33
12. Θυσσός	36
Γ. Το κείμενο του Θουκυδίδη	37
Δ. Συμπεράσματα	53
Ε. Κατάλογος εικόνων	59
ΣΤ. Χάρτες	92
Z. Συντομογραφίες	99
H. Βιβλιογραφία	102

Α. Γενική εισαγωγή

1. Εισαγωγή

Ο βασικός άξονας αυτής της εργασίας, όπως δηλώνεται και από τον τίτλο της, είναι ένας συσχετισμός ανάμεσα στην Ιστορία και την κλασική Αρχαιολογία. Ασφαλώς, ένας τέτοιος συσχετισμός δεν είναι κάτι καινούριο για την έρευνα, καθώς η σχέση μεταξύ των δύο αυτών επιστημών έχει συζητηθεί πολύ. Παρ' όλα αυτά θεωρώ πως δεν έπαψε ποτέ να είναι επίκαιρη, αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός, πως αυτό που κάνει στην ουσία η Αρχαιολογία είναι να συμβάλλει στην ανασύνθεση μιας Ιστορίας του παρελθόντος¹.

Η κλασική Αρχαιολογία, που στα πρώτα σύγχρονα χρόνια ήταν στενά συνδεδεμένη με διάφορες άλλες επιστήμες, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα κατόρθωσε να διαχωριστεί από τη φιλολογία χάρη στους Γερμανούς θεωρητικούς της. Δεν κατόρθωσε, όμως, ποτέ —ούτε και σήμερα— να διαχωριστεί απόλυτα από την Ιστορία. Όλα αυτά τα χρόνια η αρχαιολογική έρευνα στηριζόταν στα ιστορικά κείμενα: αυτό που εξέλειπε πάντα ήταν το αντίστροφο, δηλαδή ιστορικά έργα που προκύπτουν από αρχαιολογικά δεδομένα².

Ακριβώς, λοιπόν, επειδή αυτή η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο επιστημών έχει συζητηθεί πολύ όλα αυτά τα χρόνια, σκοπός μου εδώ δεν είναι να επαναλάβω αυτή τη συζήτηση. Αντίθετα, το ζητούμενο είναι ποιος θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να χειριστεί κανείς αυτή την αλληλεπίδραση, ώστε να επωφεληθεί και όχι να παραπλανηθεί από αυτή. Πιο απλά, ο αρχαιολόγος, που μελετά τα κατάλοιπα των κλασικών χρόνων, έρχεται συχνά αντιμέτωπος με τη σημαντικότερη ιστορική πηγή αυτής της περιόδου, το αρχαίο κείμενο. Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να εξεταστεί, αν όντως αυτή η χρήση της πηγής μπορεί να βοηθήσει την αρχαιολογική έρευνα, σε ποιο βαθμό και ποια πρέπει να είναι η αντιμετώπιση της από τον αρχαιολόγο, ώστε να έχει τα καλύτερα —και ασφαλέστερα— δυνατά αποτελέσματα. Πρόκειται, επομένως, για ένα ερευνητικό ζήτημα, που θα παρουσιαστεί στις επόμενες σελίδες, με κριτική διάθεση. Η τελευταία στρέφεται όχι προς τους παλιότερους ερευνητές, των οποίων το έργο και η προσφορά είναι πολύ μεγάλης σημασίας για να κριθεί σε μια διπλωματική εργασία προπτυχιακού επιπέδου, αλλά προς την ίδια τη έρευνα και τους νεότερους αρχαιολόγους, που θα κληθούν να επανεξετάσουν παλιά ερευνητικά συμπεράσματα, να τα επεκτείνουν και να τα αναθεωρήσουν. Εξάλλου, ο ερμηνευτικός χαρακτήρας της

¹ M. Shanks, 1996, 51-52.

² M. Shanks, 1996, 95.

αρχαιολογίας δε συνεπάγεται απαραίτητα και την αντικειμενικότητα του ερευνητή³, αντίθετα την απαιτεί και είναι ευθύνη του καθενός να την επιδιώκει.

Εδώ θα προσεγγίσω αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εντάσσονται όλα τα παραπάνω, χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα. Πρόκειται για την οχυρωματική αρχιτεκτονική ενός δείγματος δώδεκα αρχαίων ελληνικών πόλεων, από τις οποίες έχουν προκύψει είτε λίγα είτε και περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα και οι οποίες αναφέρονται από ένα σημαντικό ιστορικό έργο της κλασικής αρχαιότητας.

Το έργο αυτό είναι η *Ιστορία* του Θουκυδίδη και επιλέχθηκε ως αμιγώς ιστορικό και ως ένα από τα πιο αξιόπιστα. Όπως είναι ευρέως αποδεκτό, πρόκειται για την πρώτη επιστημονική ιστορική καταγραφή, όπου τα πολεμικά γεγονότα αντιμετωπίζονται με εξαιρετική λογική και ενάργεια⁴, και, έτσι, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δούμε αν αυτό μπορεί να ωφελήσει την αρχαιολογική έρευνα. Η *Ιστορία* του Θουκυδίδη δεν είναι ούτε το ποιητικό έργο του Ομήρου, όπου τα ιστορικά στοιχεία είναι δυσεύρετα, αλλά ούτε και η πλούσια αφήγηση του Ηροδότου, φανερά επηρεασμένη από το έργο των παλαιότερων λογογράφων. Αντίθετα, είναι ό,τι πιο αντικειμενικό μπορεί να μας προσφέρει η ιστοριογραφία των κλασικών χρόνων.

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το κείμενο θα αναζητήσω τις περιγραφές σχετικά με τις οχυρώσεις των δώδεκα πόλεων, που αποτελούν το δείγμα. Ο λόγος για τον οποίο επέλεξα να ασχοληθώ μόνο με την οχυρωματική αρχιτεκτονική των πόλεων είναι κυρίως πρακτικός. Δε θα μπορούσαν στα πλαίσια μιας τέτοιας εργασίας να περιληφθούν περισσότερα στοιχεία ή και ολόκληρη η αρχιτεκτονική των πόλεων. Εξάλλου, οι οχυρώσεις –κυρίως πρόκειται για τα τείχη—συχνά συμβάλλουν στην ταύτιση μιας πόλης, καθώς τη σηματοδοτούν, αλλά και στην αρχαιότητα αποτελούσαν μέρος της καθημερινής ζωής των ανθρώπων και συνδέονταν με την πολιτική, αστική και κοινωνική ζωή των πόλεων⁵. Αυτό συμβαίνει κυρίως, γιατί η οχύρωση τείνει να προσαρμόζεται στη γεωγραφική θέση και στις οικονομικές και πληθυσμιακές δυνατότητες της κάθε πόλης⁶. Εκτός αυτού οι οχυρώσεις στον ελλαδικό χώρο παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον καθώς η εξέλιξή τους ξεκίνησε δειλά με τη μίμηση

³ M. Shanks, 1996, 119.

⁴ Γ. Σταϊνχάουερ, 2000, 19.

⁵ M. H. Hansen, *Hist. Einzelschr.* 95(1995), 46-47.

⁶ Γ. Σταϊνχάουερ, 2000, 169.

προϊστορικών πρακτικών, συνεχίστηκε με επιρροές από άλλους λαούς και, τελικά, κατέληξε σε μία μορφή της οποίας δεν υπήρξε σαφές προηγούμενο στην ιστορία⁷.

Όσον αφορά στην επιλογή του δείγματος των πόλεων, πρόκειται για δώδεκα πόλεις της βόρειας Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, είναι έξι πόλεις που ανήκουν στην ομάδα του Παγγαίου όρους⁸, δηλαδή η Αμφίπολη, η Άργιλος, η Ηιόνα, η Γαληψός, η Οισύμη και η Μύρκινος και έξι πόλεις της Χαλκιδικής χερσονήσου⁹, δηλαδή η Ποτίδαια, η Μένδη, η Σκιώνη, η Όλυνθος, η Τορώνη και η Θυσσός. Το κατά πόσο οι παραπάνω πόλεις εντάσσονταν κατά την αρχαιότητα στη Μακεδονία ή στη Θράκη είναι κάτι που δε θα μας απασχολήσει εδώ, αν και κατά καιρούς έχει απασχολήσει την έρευνα¹⁰. Ασφαλώς, ο Θουκυδίδης αναφέρει και άλλες πόλεις αυτών των περιοχών, αλλά εδώ θα περιοριστούμε σε αυτές τις δώδεκα.

Όσο για τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή της ευρύτερης περιοχής της βόρειας Ελλάδας, αυτοί είναι τρεις. Ο πρώτος αφορά το γεγονός ότι για την ιστορική τοπογραφία αυτής της περιοχής γνωρίζουμε πολύ λιγότερα από ότι για άλλες περιοχές της Ελλάδας, καθώς δε σώζονται κείμενα περιηγητών της αρχαιότητας, όπως εκείνο του Πανυσανία. Επομένως, θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε πόσο χρήσιμη μπορεί να είναι η ιστορική πηγή σε μια περιοχή όπου η αρχαιολογική έρευνα έχει συναντήσει αρκετά προβλήματα. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι στο χώρο αυτό δημιουργήθηκαν κάποιες από τις πρώτες ελληνικές αποικίες και, μάλιστα, όχι υπό ευνοϊκές συνθήκες καθώς η περιοχή δεν κατοικούνταν εξ αρχής από Έλληνες¹¹. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα η μελέτη των υλικών καταλοίπων να είναι ακόμα πιο περίπλοκη καθώς τα αλληπάλληλα χρονολογικά στρώματα είναι πολλά. Τέλος, ο τρίτος λόγος για την επιλογή αυτής της περιοχής είναι η ίδια η μορφολογία της και η ποικιλία που παρουσιάζει. Η περιοχή του Παγγαίου όρους χαρακτηρίζεται από μεγάλα ποτάμια ευρωπαϊκού τύπου, που σχηματίζουν εύφορες πεδιάδες, και η Χαλκιδική είναι πλούσια σε φυσικά λιμάνια, που δικαιολογούν την εμπορική δραστηριότητα των πόλεων της¹².

Οι δώδεκα πόλεις, που θα χρησιμοποιηθούν εδώ σαν δείγμα, δεν είναι, όπως ανέφερα παραπάνω, οι μόνες της περιοχής που αναφέρονται από το Θουκυδίδη.

⁷ A. W. Lawrence, 1979, 3.

⁸ S. Casson, 1926, 19-20.

⁹ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 125-131.

¹⁰ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 121-125.

¹¹ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 319-321.

¹² S. Casson, 1926, 19-23.

Επιλέχθηκαν, όμως, ενδεικτικά, η καθεμία ανάλογα με τις πληροφορίες που έχουμε για αυτή. Δηλαδή δεν επιλέχθηκαν μόνον πόλεις τις οποίες ο Θουκυδίδης περιγράφει εκτενώς, όπως η Αμφίπολη, ούτε μόνον πόλεις για τις οποίες δίνει ελάχιστα στοιχεία, όπως η Θυσσός. Για να είναι χρήσιμο το δείγμα έπρεπε να είναι και ενδεικτικό της μέσης κατάστασης.

Στα επόμενα κεφάλαια, λοιπόν, θα επιχειρήσω να αξιολογήσω τα αποτελέσματα του συνδυασμού της ιστορικής πηγής με την αρχαιολογική έρευνα. Πρώτα θα παρουσιάσω, όσο πιο αναλυτικά επιτρέπει ο χαρακτήρας αυτής της εργασίας, τα αρχαιολογικά ευρήματα, που έχουν προκύψει από την κάθε πόλη και στη συνέχεια θα εξετάσω κατά πόσο η ερμηνεία αυτών των ευρημάτων έχει στηριχτεί στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη. Πριν το κλείσιμο αυτού του εισαγωγικού κεφαλαίου, θα ήθελα να επισημάνω ότι με τον όρο αρχαιολογική έρευνα¹³ δεν αναφέρομαι αποκλειστικά στην ανασκαφική αλλά και στην επιφανειακή έρευνα, κυρίως σε ευρεία κλίμακα (extensive survey).

¹³ M. Shanks, 1996, 121.

2. Η έρευνα

Η *Ιστορία* του Θουκυδίδη ως κορυφαίο ιστορικό κείμενο της αρχαιότητας, χάρη στην αρτιότητα και τη σχετική αντικειμενικότητά του, έχει επηρεάσει βαθύτατα την ελληνική αρχαιολογία. Κατ' αρχάς θα πρέπει εδώ να τονίσω ότι δεν έχω εντοπίσει την ύπαρξη μελέτης, η οποία να πραγματεύεται τη χρήση του κειμένου του Θουκυδίδη για αρχαιολογικούς σκοπούς. Έτσι, θα αρκεστώ στην αναφορά περιπτώσεων, όπου τα γραπτά του χρησιμοποιήθηκαν από διάφορους τομείς της σύγχρονης επιστήμης για την ερμηνεία αρχαιολογικών δεδομένων.

Παράλληλα, θεωρώ πως αναπόσπαστο μέρος αυτής της παρουσίασης αποτελεί μία σύντομη αναφορά σε κάποιες μελέτες, που έχουν πραγματευτεί την κεντρική θεωρητική ιδέα πάνω στην οποία έχουν δομηθεί όλα τα επιμέρους παραδείγματα και πάνω στην οποία βασίζεται η λογική αυτής της εργασίας. Πρόκειται για μελέτες όπου έχει επισημανθεί η διαλεκτική σχέση μεταξύ των επιστημών της Ιστορίας και της Αρχαιολογίας καθώς και τα αποτελέσματά της, άλλοτε χρήσιμα για την έρευνα κι άλλοτε παραπλανητικά. Ενδεικτικά, αναφέρω τη μελέτη του **A. Snodgrass**¹⁴, όπου εξετάζεται σε βάθος η θεωρία του συσχετισμού της κλασικής αρχαιολογίας με την ιστορική πηγή καθώς και το σύνολο των μελετών που περιλαμβάνονται στον τόμο «*Archaeology at the Interface*»¹⁵, τον οποίο έχουν επιμεληθεί οι **J. L. Bintliff** και **C. F. Gaffney**.

Πιο συγκεκριμένα, ο A. Snodgrass επισημαίνει πόσο σημαντικά είναι τα υλικά τεκμήρια για την ανασύνθεση της Ιστορίας και πώς η κλασική Αρχαιολογία προσφέρεται περισσότερο από κάθε άλλη για την ενίσχυση της διαλεκτικότητας μεταξύ Ιστορίας και Αρχαιολογίας¹⁶. Μάλιστα, εντοπίζει την αιτία αυτής της καταλληλότητας στην ίδια τη φύση της κλασικής Αρχαιολογίας, η οποία αποτελούσε πάντα είτε μέρος των κλασικών σπουδών είτε εργαλείο για τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας της τέχνης¹⁷. Κατόπιν θέτει το βασικό ερώτημα που απασχολεί και εμάς εδώ: με ποια κριτήρια αποφασίζεται ότι ένα κείμενο της αρχαίας γραμματείας μπορεί να

¹⁴ A. M. Snodgrass, 57-72 στο Bintliff, J. L. (ed.), 1991.

¹⁵ J. L. Bintliff & C. F. Gaffney (eds.), 1986.

¹⁶ A. M. Snodgrass, 57-58 στο Bintliff, J. L. (ed.), 1991.

¹⁷ A. M. Snodgrass, 59 στο Bintliff, J. L. (ed.), 1991.

αποτελέσει αξιόπιστη πηγή για την αρχαιολογία¹⁸. Στην προσπάθειά του να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα ο Snodgrass καταλήγει στη χρησιμότητα μιας υπεύθυνης ιστορικής προσέγγισης στα υλικά κατάλοιπα του κλασικού κόσμου¹⁹. Στο συλλογικό τόμο των Bintliff και Gaffney υπάρχουν διάφορες ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις. Ο ίδιος ο J. L. Bintliff στη μελέτη του επισημαίνει τη διάδραση της Αρχαιολογίας με άλλες επιστήμες και ιδιαίτερα με την Ιστορία και τις κοινωνικές επιστήμες²⁰. Στον ίδιο τόμο ο C. J. Arnold διατυπώνει σαφώς τη βασική ιδέα της διεπιστημονικότητας, δηλαδή ότι καμία ειδίκευση δε θα πρέπει να θεωρείται ανώτερη από τις άλλες²¹ και ο J. A. Loyd επισημαίνει πως και οι ίδιοι οι αρχαίοι ιστορικοί χρησιμοποιούν συχνά τα υλικά κατάλοιπα για την τεκμηρίωση όσων γράφουν²².

Εκτός, όμως από το θεωρητικό πλαίσιο υπάρχει και το πρακτικό, το οποίο αφορά στην τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα. Η πρώτη χρήση της Ιστορίας του Θουκυδίδη για την αναγνώριση των όσων έφερνε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη ή για τοπογραφικές παρατηρήσεις έχει γίνει από ιστοριοδίφες και περιηγητές του 19^{ου} αιώνα. Αλλά και νεότεροι ερευνητές έχουν καταφύγει στο έργο του Θουκυδίδη για να τεκμηριώσουν τις τοπογραφικές τους παρατηρήσεις ή έχουν αναζητήσει στοιχεία του αρχαίου κειμένου στο σύγχρονο τόπο. Σε αυτούς θα μπορούσε να ενταχθεί ο **N. G. L. Hammond**²³, ο οποίος δίνει συνοπτικά τα τοπογραφικά στοιχεία για τη Μεθώνη, τη Μένδη και τη Δικαία αλλά και ο **A. Henry**²⁴ σε μια προσπάθειά του να ανασυνθέσει την εικόνα του αρχαίου χώρου σύμφωνα με την περιγραφή της μάχης στην Τορώνη από το Θουκυδίδη²⁵. Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να ενταχθεί και το έργο του **Δ. Κ. Σαμσάρη**²⁶ για τη γεωγραφία και την ιστορική τοπογραφία της αρχαίας ανατολικής Μακεδονίας.

¹⁸ A. M. Snodgrass, 61 στο Bintliff, J. L. (ed.), 1991.

¹⁹ A. M. Snodgrass, 71 στο Bintliff, J. L. (ed.), 1991.

²⁰ J. L. Bintliff, 4-31 στο J. L. Bintliff & C. F. Gaffney (eds.), 1986.

²¹ C. J. Arnold, 32-39 στο J. L. Bintliff & C. F. Gaffney (eds.), 1986.

²² J. A. Loyd, 40-51 στο J. L. Bintliff & C. F. Gaffney (eds.), 1986.

²³ N. G. L. Hammond, *ABSA* 93(1998), 393-399.

²⁴ A. Henry, *AE* 132(1993), 107-120.

²⁵ Θουκ. IV 110-113.

²⁶ Δ. Κ. Σαμσάρης, 1973.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί και το έργο των δύο από τους σημαντικότερους σχολιαστές του Θουκυδίδη, του **A. W. Gomme**²⁷, ο οποίος καταφεύγει συχνά σε ταυτίσεις και τοπογραφικές παρατηρήσεις βασισμένες στο αρχαίο κείμενο και του **S. Hornblower**²⁸, όπου η αρχαιολογική επιρροή είναι σαφώς ασθενέστερη αλλά και το αρκετά παλαιότερο έργο του **E. D. Schwarz**²⁹.

Η συσχέτιση αυτή των αρχαιολογικών καταλοίπων με ένα αμιγώς ιστορικό κείμενο, όπως είναι η Ιστορία του Θουκυδίδη, δε θα μπορούσε να μην έχει απασχολήσει και την ιστορική επιστήμη. Σχετικοί προβληματισμοί διατυπώνονται από τον **R. A. Bauman**³⁰, ο οποίος έχοντας σαν κύριο θέμα το μέγεθος της ευθύνης του Θουκυδίδη για την απώλεια της Αμφίπολης κάνει μια αρκετά εκτενή αναφορά στο αμυντικό σύστημα της πόλης σύμφωνα με τις περιγραφές του ιστορικού, που έζησε και έδρασε εκεί. Παρόμοια μέθοδο ακολουθεί και ο **B. Baldwin**³¹, ο οποίος στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί τον Κλέωνα και τις αποφάσεις του στην Αμφίπολη καταφεύγει στην περιγραφή τοπογραφικών στοιχείων της περιοχής με τον τρόπο που τα αντιλαμβάνεται μέσα από το αρχαίο κείμενο. Ακόμα, ο **N. Jones**³² εξετάζει τα ανασκαφικά δεδομένα σύμφωνα με τα όσα περιγράφονται στο κείμενο του Θουκυδίδη. Μάλιστα, επισημαίνει τις ελλείψεις της έρευνας σε ζητήματα στρατηγικής και αφιερώνει αρκετές σελίδες στην τοπογραφία της Αμφίπολης.

Ακόμα, τοπογραφικές παρατηρήσεις συναντάμε και στο έργο του **B. D. Meritt**³³, ο οποίος ταυτίζει τα επιμέρους στοιχεία της περιγραφής του Θουκυδίδη με απόλυτη βεβαιότητα και σχεδόν χωρίς δεύτερη σκέψη.

Αργότερα, όταν ξεκίνησαν οι συστηματικές ανασκαφές στις θέσεις που αναφέρονται από το έργο του Θουκυδίδη, συναντάμε την ίδια πρακτική και από τους αρχαιολόγους, που ανέτρεχαν στο αρχαίο κείμενο για απαντήσεις και ταυτίσεις. Ασφαλώς, οι πρώτοι που το έκαναν ήταν οι ανασκαφείς όχι μόνο στις επίσημες εκθέσεις τους αλλά και σε όλες τις σχετικές δημοσιεύσεις³⁴ τους. Τόσο ο **Δ. Ι.**

²⁷ A. W. Gomme, 1945-1970.

²⁸ S. Hornblower, 1991.

²⁹ E. D. Schwarz, 1929³ (ανατ. 1960).

³⁰ R. A. Bauman, *AClass* 11(1968), 170-181.

³¹ B. Baldwin, *AClass* 11(1968), 211-214.

³² N. Jones, *CSCA* 10(1977), 71-104.

³³ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 447-460.

³⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *AAA* 8(1975), 56-76.

Λαζαρίδης³⁵ στην Αμφίπολη όσο και ο **Α. Καμπίτογλου**³⁶ στην Τορώνη χρησιμοποίησαν πολλές φορές το αρχαίο κείμενο είτε για να ταυτίσουν τα όσα ανέσκαπταν είτε για να διαμορφώσουν μια καλύτερη εικόνα της τοπογραφίας της περιοχής στην οποία εργαζόντουσαν. Την ίδια πρακτική συναντάμε και από άλλους ανασκαφείς, όπως ο **Κ. Σισμανίδης** στην Ποτίδαια³⁷ και τη Σκιώνη³⁸, η **Ι. Βοκοτοπούλου**³⁹ στη Μένδη και οι **D. M. Robinson** και **J. W. Graham**⁴⁰ στην Όλυνθο. Οι ανασκαφείς, όμως, δεν είναι και οι μόνοι αρχαιολόγοι των οποίων οι μελέτες διέπονται από τη διαλεκτική σχέση της Αρχαιολογίας με την *Ιστορία* του Θουκυδίδη. Ο **Γ. Μπακαλάκης**⁴¹ βασίζεται σε αυτή τη σχέση, όταν προσπαθεί να αποσαφηνίσει τα σχετικά με την περιγραφή της αρχαίας γέφυρας της Αμφίπολης⁴² από το Θουκυδίδη, τα οποία και έχουν προκαλέσει μεγάλη συζήτηση στην έρευνα. Το ίδιο ισχύει και για τη **Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη**⁴³, όταν αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του Λαζαρίδη επανεξετάζει τα ανασκαφικά δεδομένα της Αμφίπολης.

Ακόμα, υπάρχουν και πιο γενικά έργα για την αρχαία οχυρωματική, όπως το πολύ σημαντικό βιβλίο του **A. W. Lawrence**⁴⁴, όπου ένα ολόκληρο κεφάλαιο⁴⁵ αφιερώνεται

A. Καμπίτογλου, *MedArch* 1(1988), 180-215.

A. Καμπίτογλου, *MedArch* 3(1990), 93-142.

A. Καμπίτογλου, Γ. Παπαδόπουλος, *MedArch* 4(1991), 147-171.

A. Καμπίτογλου, *MedArch* 7(1994), 141-163.

A. Cambitoglou, 21 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

³⁵ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 112(1956), 114(1958) – 117(1961), 120(1964) – 121(1965), 127(1971) – 140(1984).

³⁶ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975) – 134(1978), 137(1981) – 138(1982), 140(1984) – 141(1986), 143(1988), 145(1990), 148(1993) – 149(1994).

³⁷ Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 3(1989), 358-371.

Κ. Σισμανίδης, Γ. Καραϊσκού, *ΑΕΜΘ* 6(1992), 485-493.

³⁸ Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 5(1991), 319-333.

³⁹ Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 2(1988), 331-337.

Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 3(1989), 409-418

Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 4(1990), 399-410.

⁴⁰ D. M. Robinson, J. W. Graham, 1929-62.

⁴¹ G. Bakalakis, *AJA* 74(1970), 289-291.

⁴² Θουκ. V 10, 1 & 7.

⁴³ Ch. Koukouli-Chrysanthaki, 62 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

⁴⁴ A. W. Lawrence, 1979.

⁴⁵ A. W. Lawrence, 1979, 53-66.

στους αρχαίους συγγραφείς —μεταξύ των οποίων και στο Θουκυδίδη—, που έχουν ασχοληθεί με τις οχυρώσεις και το έργο του **Y. Garlan**⁴⁶, όπου και πάλι δε λείπει η αναφορά στους αρχαίους συγγραφείς.

⁴⁶ Y. Garlan, 1974.

Β. Τα αρχαιολογικά ευρήματα

1. Αμφίπολη

(Θουκ. IV 102-104 & V 10)

Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα για την αξιολόγηση της σχέσης γραπτής πηγής και ερμηνείας αρχαιολογικών δεδομένων είναι αυτό της Αμφίπολης, καθώς η περιγραφή της πόλης στο έργο του Θουκυδίδη είναι εκτενής⁴⁷ και πολλές ερμηνείες έχουν βασιστεί σε αυτήν⁴⁸. Η Αμφίπολη, η σημαντικότερη και γνωστότερη πόλη των Ηδώνων⁴⁹, ήταν χτισμένη σε μια από τις πιο αξιόλογες –από στρατηγική και εμπορική άποψη—θέσεις (εικ. 1) του βορείου Αιγαίου⁵⁰ και έτσι αποτέλεσε συχνά το «μήλον της έριδος» ανάμεσα σε Αθηναίους, Λακεδαιμονίους, Μακεδόνες και Χαλκιδείς⁵¹. Ο καθένας από αυτούς απέβλεπε στην πλούσια ξυλεία της περιοχής, στα προσοδοφόρα μεταλλεία χρυσού και αργύρου του Παγγαίου όρους αλλά και στην πεδιάδα του Στρυμόνα που ήταν η ευφορότερη, ίσως, του βορείου Αιγαίου. Εξάλλου, ο εν μέρει πλωτός αυτός ποταμός προσέφερε και άλλα πλεονεκτήματα, όπως ένα από τα ελάχιστα ασφαλή λιμάνια της ακτογραμμής ανάμεσα στη Χαλκιδική και τον Έβρο⁵². Ταυτόχρονα, αποτελούσε σταυροδρόμι σημαντικών αρτηριών για την επικοινωνία της Θράκης με τη Μακεδονία και της ακτής με τα εύφορα εδάφη της ενδοχώρας⁵³. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, το γεγονός ότι πολλά από τα σημαντικότερα συμβάντα, που έκριναν την έκβαση του πελοποννησιακού πολέμου, έλαβαν χώρα σε σχέση με αυτή την πόλη, η οποία χτισμένη σε απόσταση 5 χλμ. βορειοδυτικά των εκβολών του Στρυμόνα⁵⁴ χαρακτηρίζεται *περιφανής ἐς θάλασσαν τε καὶ ἥπειρον*⁵⁵.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης περιγράφει λεπτομερώς τόσο την κατάληψη της αποικίας, που διατηρούσαν ήδη από το 437 π.Χ.⁵⁶ οι Αθηναίοι στην

⁴⁷ Θουκ. IV 102-104 & V 10.

⁴⁸ Δ. Ι. Λαζαρίδης, 1972, 65.

⁴⁹ Δ. Κ. Σαμσάρης, 1973, 89.

⁵⁰ F. E. Winter, 1971, 22.

⁵¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, 1972, 2.

⁵² S. Casson, 1926, 19-21.

⁵³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, 1972, 1.

⁵⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, 1972, 2.

⁵⁵ Θουκ. IV 102, 4.

⁵⁶ Δ. Ι. Λαζαρίδης, 1972, 1.

Αμφίπολη, από τους Σπαρτιάτες (Βρασίδας) στα 424/3 π.Χ.⁵⁷ όσο και την απόπειρα επανάκτησής της από τους Αθηναίους (Κλέων) στα 422 π.Χ.⁵⁸. Παράλληλα, ο ιστορικός δίνει και πληροφορίες για την τοπογραφία της περιοχής και είναι αυτές ακριβώς που παρακίνησαν τον ανασκαφέα αλλά και πολλούς άλλους να επιχειρήσουν να τοποθετήσουν τα στοιχεία του κειμένου στο χώρο. Υπάρχει, ασφαλώς, και η προσωπική σχέση⁵⁹ του αρχαίου συγγραφέα με την περιοχή και τα γεγονότα, πράγμα που τον κάνει σε κάποιες στιγμές να ξεχνάει τον αναγνώστη και την άγνοιά του για το χώρο και να παρασύρεται σε πολύ λεπτομερείς περιγραφές⁶⁰.

Τα ευρήματα των ανασκαφών της Αμφίπολης υπήρξαν πολλά και αξιόλογα και μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε ως ένα βαθμό την εικόνα του αμυντικού συστήματος της πόλης. Εδώ θα περιοριστώ σε μια συνοπτική μόνο περιγραφή αυτής της εικόνας, καθώς οι ανασκαφικές εκθέσεις⁶¹ του Λαζαρίδη είναι εκτενέστατες και πολύτιμες για όποιον επιθυμεί μια βαθύτερη γνώση σχετικά με αυτά τα ευρήματα. Προηγουμένως, όμως, είναι απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στην τοπογραφία του χώρου, όπου είχε στηθεί αυτό το αστικό, πολιτικό και αμυντικό συγκρότημα. Η Αμφίπολη ήταν ιδρυμένη στην ανατολική όχθη του Στρυμόνα πάνω σε ένα σύμπλεγμα λόφων, που αναγκάζει τον ποταμό να αλλάξει τον ρου του και να σχηματίσει μια καμπύλη περίπου 180°. Στα βόρεια σχηματίζεται η λίμνη Κερκινίτη (αρχ. Ταχινός⁶²), στα δυτικά υψώνεται το όρος Παγγαίο και στα ανατολικά, πέρα από το ποτάμι, το όρος Κερδύλιο, ενώ οι νότιες ακτές της περιοχής βρέχονται από το Αιγαίο πέλαγος. Τα όρια της επικράτειας (*χωρά*) της αρχαίας πόλης δεν είναι πολύ σαφή, αλλά το πιθανότερο είναι πως τα αποτελούσαν η λίμνη στα βόρεια, οι πλαγιές του Παγγαίου στα ανατολικά, η θάλασσα στα νότια και ο Στρυμόνας στα δυτικά –αργότερα μόνο επεκτάθηκε μέχρι και την περιοχή της Αργίλου⁶³.

Όσον αφορά στα υλικά κατάλοιπα το πρώτο που ήρθε στο φως ήταν ένα τμήμα του οχυρωματικού **τείχους** παράλληλο με την ανατολική όχθη του ποταμού. Το τείχος, που

⁵⁷ Θουκ. IV 102-104.

⁵⁸ Θουκ. V 10.

⁵⁹ Θουκ. IV 103, 4.

⁶⁰ A. W. Gomme, τ. III, 1945-1970, 573.

⁶¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 112(1956), 114(1958) – 117(1961), 120(1964) – 121(1965), 127(1971) – 140(1984).

⁶² S. Casson, 1926, 21.

⁶³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, 1972, 5.

είναι κατασκευασμένο από μεγάλες πλίνθους πωρόλιθου και σώζεται σε ύψος 2 μέτρων και μήκος 20 μέτρων, έχει πάχος 1,90 μέτρα. Τμήματα του ίδιου τείχους (**εικ. 2**) αποκαλύφθηκαν και σε άλλα σημεία με μικρές διαφορές στην κατασκευή, όπως είναι η ύπαρξη ευθυντηρίας και η χρήση πολυγωνικού συστήματος τειχοποιίας. Μάλιστα, στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν και τα θεμέλια ενός πύργου, όπου το πάχος των τοίχων φτάνει τα 3,40 μέτρα⁶⁴. Μετά την ταύτιση⁶⁵ αυτού του οχυρωματικού περιβόλου με εκείνον του 5^{ου} αιώνα π.Χ., που αναφέρει ο Θουκυδίδης,⁶⁶ ακολούθησε η αποκάλυψη όλο και περισσότερων τμημάτων του. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκε τμήμα του βόρειου τείχους (**εικ. 4**) σε απόσταση 250 μέτρων από την αριστερή όχθη του Στρυμόνα⁶⁷, τμήμα του ανατολικού τείχους σε μήκος 114 μέτρων⁶⁸, στο οποίο ανοίγεται μια **πύλη**⁶⁹ που ταυτίζεται⁷⁰ από τον ανασκαφέα με *τάς Θρακίας πύλας*⁷¹ και εξήντα τέσσερα τμήματα του *ἐκ ποταμοῦ ἐς ποταμόν*⁷² τείχους⁷³. Τέλος, ο ανασκαφέας θεωρεί πως έχει εντοπίσει τμήματα της ξύλινης *γέφυρας*⁷⁴ που χρησιμοποίησε ο Βρασίδης για τη διάβαση του ποταμού⁷⁵, την **πύλη**⁷⁶ που οδηγούσε σε αυτή τη γέφυρα (πύλη Γ/Σ)⁷⁷ καθώς και κατάλοιπα από το *σταύρωμα*⁷⁸ για το οποίο κάνει λόγο ο Θουκυδίδης⁷⁹.

Αυτά είναι, πολύ επιγραμματικά, τα κυριότερα από τα ευρήματα του αμυντικού συστήματος της Αμφίπολης. Έχοντας στα χέρια μας μια τόσο ζωντανή αφήγηση για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί από έναν από τους πιο αξιόπιστους συγγραφείς

⁶⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 116(1960), 73.

⁶⁵ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 116(1960), 73.

⁶⁶ Θουκ. IV 102.

⁶⁷ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 128(1972), 63.

⁶⁸ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 129(1973), 43.

⁶⁹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 129(1973), 44.

⁷⁰ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 129(1973), 45.

⁷¹ Θουκ. V 10, 1 & 7.

⁷² Θουκ. IV 102, 4.

⁷³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 132(1976), 88-89.

⁷⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 39.

⁷⁵ Θουκ. IV 104, 4.

⁷⁶ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 41-42.

⁷⁷ Θουκ. IV 104, 4.

⁷⁸ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 39.

⁷⁹ Θουκ. V 10, 6.

της αρχαιότητας είναι αναμενόμενο να έχει προκληθεί μεγάλη συζήτηση στην έρευνα για τα επιμέρους στοιχεία του αμυντικού συστήματος της Αμφίπολης.

2. Αργίλος

(Θουκ. IV 103 & V 6)

Η Αργίλος ήταν αποικία της Άνδρου⁸⁰ χτισμένη στο λόφο του Παλαιόκαστρου, στα παράλια του Στρυμονικού κόλπου, περίπου 4,5 χιλιόμετρα δυτικά των εκβολών του Στρυμόνα⁸¹ και φαίνεται πως ανήκε στην περιοχή της Βισαλτίας⁸². Πιο συγκεκριμένα, βρισκόταν στους πρόποδες του λόφου του Κερδυλίου ακριβώς απέναντι από την Αμφίπολη⁸³ (εικ. 10-11). Οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο πόλεις δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα καλές καθώς οι Αργίλιοι είχαν υποχρεωθεί από τους Αθηναίους να παραχωρήσουν μέρος της επικράτειάς τους για την ίδρυση της Αμφίπολης⁸⁴. Έτσι, ο Θουκυδίδης μάλλον τους θεωρεί ύποπτους⁸⁵ για την προδοσία της Αμφίπολης και το γεγονός ότι ο Βρασίδης έφτασε στη γέφυρα του Στρυμόνα τη νύχτα που οι Αθηναίοι έχασαν αυτή την πόλη⁸⁶.

Η Αργίλος, που μετά την ίδρυση της Αμφίπολης είχε συρρικνωθεί και είχε περάσει στην αφάνεια, ήταν μάλλον τειχισμένη⁸⁷. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει σχεδόν τίποτα για την πόλη, καθώς αυτή η περιγραφή δεν είναι παρά ένα μικρό μέρος της βασικής αφήγησης για την Αμφίπολη, δίνει όμως κάποια στοιχεία για τον οικισμό *Κερδύλιον*, που ανήκε στην επικράτεια της Αργίλου⁸⁸.

Σήμερα στο λόφο της Γκράντιστα, όπου υπάρχουν τεκμήρια για την ύπαρξη του οικισμού *Κερδύλιον* των κλασικών χρόνων, έχει βρεθεί τμήμα του νότιου **τείχους** της πόλης καθώς και μία **πύλη**. Το τείχος είναι χτισμένο με πλίνθους από τοπικό πωρόλιθο και η πύλη έχει λιθόστρωτο δάπεδο, το οποίο κατέληγε σε δρόμο που οδηγούσε στο εσωτερικό της πόλης⁸⁹. Ακόμα, στη θέση Βράσνα –επίσης στην επικράτεια της

⁸⁰ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 815.

⁸¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 128(1972), 69-70.

⁸² Δ. Κ. Σαμσάρης, *ΠΑΕ* 129(1973), 53.

⁸³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 128(1972), 69-70.

⁸⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 128(1972), 73.

⁸⁵ Θουκ IV 103, 4.

⁸⁶ R. A. Bauman, *AClass* 11(1968), 173.

⁸⁷ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 128(1972), 80.

⁸⁸ Θουκ. V 6, 3.

⁸⁹ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά Β', 178.

Αργίλου—έχει βρεθεί ένα **φρούριο** με πύργους⁹⁰. Γενικά, σώζονται αρκετές διάσπαρτες λιθόπλινθοι που μάλλον ανήκαν στην οχύρωση της πόλης. Οι ανασκαφές που έχουν γίνει στην Άργιλο από το 1992 έως το 2004⁹¹ έχουν φέρει στο φως κι άλλα ευρήματα, όπως είναι η **ακρόπολη** της πόλης (**εικ. 12**), που σύμφωνα με τις μαρτυρίες επέτρεπε τη θέα στη θάλασσα⁹² και είναι από τη φύση της μια οχυρή θέση. Πρόκειται για το λόφο του Παλαιόκαστρου, ο οποίος έχει έκταση περίπου 120 στρέμματα και μέγιστο υψόμετρο 70 μέτρα⁹³ και στον οποίο έχουν ανασκαφεί κτίσματα κυρίως της ελληνιστικής εποχής⁹⁴. Επίσης, έχουν ανασκαφεί και κάποια κατάλοιπα στην περιοχή του **λιμανιού** της πόλης⁹⁵ (**εικ. 13**).

Παρ' όλο που οι ανασκαφές αυτές έχουν αποκαλύψει πολλά στοιχεία για την οικιστική αρχιτεκτονική της Αργίλου, η εικόνα που επικρατεί για το αμυντικό σύστημα της πόλης είναι εξίσου αποσπασματική με τα σχετικά ευρήματα.

⁹⁰ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 815.

⁹¹ <http://www.argilos.org/Activcoloneng.htm> (08/10/07).

⁹² M. Zahrt, 1971, 69.

⁹³ Z. Μπόνιας, J. Perrault, *AEMΘ* 7(1993), 465.

⁹⁴ Z. Μπόνιας, J. Perrault, *AEMΘ* 11(1997), 541.

⁹⁵ Z. Μπόνιας, J. Perrault, *AEMΘ* 14(2000), 113-114.

3. Ηιών

(Θουκ. IV 107)

Η Ηιόνα ήταν αποικία της Μένδης⁹⁶ χτισμένη στα νότια και σε απόσταση περίπου 5 χιλιομέτρων από την Αμφίπολη⁹⁷ (εικ. 16) της οποίας ήταν και το επίνειο⁹⁸. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει σχεδόν τίποτα για αυτή την πόλη, παρά μόνο ό,τι σχετίζεται με τα γεγονότα της Αμφίπολης⁹⁹.

Η πόλη, που πιθανότατα ήταν τειχισμένη καθώς είχε τη δυνατότητα ελέγχου της κίνησης στις εκβολές του Στρυμόνα, έμενε πάντα στη σκιά της ισχυρής Αμφίπολης. Η μοναδική απόπειρα ταύτισης –χωρίς μεγάλη βεβαιότητα—έχει γίνει από το Δ. Σαμσάρη, ο οποίος αναφέρει κάποια ερείπια (εικ. 17) κοντά στο χωριό Οφρύνιο¹⁰⁰.

⁹⁶ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 827.

⁹⁷ R. A. Bauman, *AClass* 11(1968), 170.

⁹⁸ Δ. Κ. Σαμσάρης, 1973, 90.

⁹⁹ Θουκ. IV 107, 1.

¹⁰⁰ Δ. Κ. Σαμσάρης, 1976, 139.

4. Γαληψός

(Θουκ. IV 107 & V 6)

Η Γαληψός ήταν αποικία των Θασίων¹⁰¹ χτισμένη 17 χλμ. νοτιοανατολικά της Αμφίπολης¹⁰². Ήταν μία από τις πόλεις της περιοχής, οι οποίες έχασαν μέρος της επικράτειάς τους όταν ιδρύθηκε η Αμφίπολη¹⁰³.

Ο ρόλος της στον πελοποννησιακό πόλεμο ήταν σημαντικός καθώς η θέση της δε θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορους τους εμπλεκόμενους. Πράγματι, ήταν χτισμένη σε μεγάλης στρατηγικής σημασίας θέση, που έδινε τη δυνατότητα ελέγχου τόσο των παραλιακών όσο και των εσωτερικών δρόμων¹⁰⁴ της περιοχής. Αν και τα στοιχεία που έχουμε για την πόλη είναι ελάχιστα, η έρευνα την ταυτίζει με κάποια επιφανειακά κατάλοιπα στη θέση Γαϊδουρόκαστρο¹⁰⁵.

Στη θέση αυτή υπάρχουν δύο λόφοι, ο βορειότερος εκ των οποίων είναι και ο πιο ψηλός. Πάνω σε αυτούς τους λόφους, που ενώνονται μεταξύ τους με μια στενή λωρίδα γης, ήταν χτισμένη η αρχαία Γαληψός. Το **τείχος** της πόλης (**εικ. 18, 20**), που σώζεται στα βόρεια (**εικ. 19**) και στα δυτικά σε ύψος δύο δόμων, ήταν κατασκευασμένο με ισόδομο σύστημα τειχοποιίας και εδραζόταν στο φυσικό βράχο. Στις υπόλοιπες πλευρές πιθανόν να μην υπήρχε οχύρωση καθώς είναι πολύ απόκρημνες και, επομένως, οχυρές από τη φύση τους. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στην περιοχή δεν υπάρχει κάποιο φυσικό λιμάνι, αφού οι πλαγιές που κατεβαίνουν προς τη θάλασσα είναι πολύ κάθετες και απόκρημνες. Κάτι τέτοιο είναι πολύ παράξενο για μια πόλη που είναι γνωστή ως σημαντικό «εμπόριο» της Θασιακής περαίας¹⁰⁶.

¹⁰¹ Θουκ. IV 107, 3.

¹⁰² M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 861.

¹⁰³ U. Kahrstedt, *AJPh* 57(1936), 420.

¹⁰⁴ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 861.

¹⁰⁵ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 861.

¹⁰⁶ Γ. Μπακαλάκης, Γ. Ε. Μυλωνάς, *AE* 87 (1938), 54-57.

5. Οισύμη

(Θουκ. IV 107)

Μία ακόμα αποικία της Θάσου¹⁰⁷ στη Θράκη¹⁰⁸, που, όπως και η Γαληψός, ακολούθησε το Βρασίδα μετά την πτώση της Αμφίπολης¹⁰⁹. Μπορεί να ήταν χτισμένη σε σημαντική οχυρή θέση, οι μικρές όμως δυνατότητές της σε αγροτική παραγωγή μάλλον δεν της επέτρεψαν ποτέ να έχει μεγάλο πληθυσμό¹¹⁰.

Αν και τα στοιχεία που μας δίνει ο Θουκυδίδης είναι ελάχιστα, τα αρχαιολογικά δεδομένα επιτρέπουν την ταύτιση της οχυρωμένης ακρόπολης με το ακρωτήριο Βρασίδας, στα νότια της Νέας Περάμου¹¹¹, στη σκιά του ορεινού όγκου του Παγγαίου¹¹². Η ταύτιση αυτή είχε γίνει για πρώτη φορά από το Γ. Μπακαλάκη, σύμφωνα με τα υλικά κατάλοιπα από την περιοχή¹¹³.

Έχει εντοπιστεί μέρος του **τείχους** της ακρόπολης (**εικ. 21**) χτισμένο με τετράγωνες λιθόπλινθους από τοπικό γρανίτη και κονίαμα, το οποίο στα βόρεια εκτείνεται μέχρι τους πρόποδες του λόφου¹¹⁴ (**εικ. 22**). Το σύστημα τειχοποιίας (**εικ. 23**) είναι ακανόνιστο πολυγωνικό¹¹⁵.

¹⁰⁷ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 864.

¹⁰⁸ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 125.

¹⁰⁹ Θουκ. IV 107, 3.

¹¹⁰ F. E. Winter, 1971, 22.

¹¹¹ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 864.

¹¹² S. Casson, 1926, 42.

¹¹³ Ε. Γιούρη, Χ. Κουκούλη, *ΑΕΜΘ* 1(1987), 364.

¹¹⁴ Ε. Γιούρη, Χ. Κουκούλη, *ΑΕΜΘ* 1(1987), 373.

¹¹⁵ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, T. H., 2004, 864.

6. Μύρκινος

(Θουκ. IV 107)

Η Μύρκινος¹¹⁶ ήταν μια ακόμα πόλη των Ηδώνων¹¹⁷ που μετά την πτώση της Αμφίπολης στα 424 π.Χ. ακολούθησε το Βρασίδα¹¹⁸. Στην αρχαιότητα ήταν γνωστή για τον πλούτο της σε ξυλεία και άργυρο¹¹⁹, γεγονός που είχε να κάνει με τη γειτνίαση της με το Παγγαίο όρος, αλλά και για την ικανότητα των πελταστών της¹²⁰. Ακόμα, οι πηγές αναφέρουν ότι κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. η πόλη απέκτησε ισχυρά τείχη¹²¹.

Για τη θέση της γνωρίζουμε μόνο ότι ήταν κάπου στα βορειοανατολικά της Αμφίπολης¹²² (εικ. 24), ενώ ο Θουκυδίδης δε μας δίνει καμία άλλη πληροφορία. Μια απόπειρα ταύτισης, μάλλον επισφαλής, έχει γίνει από το Σαμσάρη, ο οποίος την τοποθετεί στη θέση του ομώνυμου σύγχρονου χωριού, όπου έχει βρεθεί και ανάλογη κεραμική¹²³. Ο Ηρόδοτος αναφέρει επίσης ότι η Μύρκινος ήταν οχυρωμένη¹²⁴, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι εφόσον η θέση της πόλης δεν έχει ταυτιστεί με ασφάλεια.

¹¹⁶ Θουκ. IV 107, 3.

¹¹⁷ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 125.

¹¹⁸ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 862.

¹¹⁹ S. Casson, 1926, 42.

¹²⁰ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 862.

¹²¹ Δ. Κ. Σαμσάρης, 1970, 135.

¹²² P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 125.

¹²³ Δ. Κ. Σαμσάρης, 1973, 93.

¹²⁴ Ηρόδ. V 23, 1 & 124, 2.

7. Ποτίδαια

(Θουκ. I 56-88)

Η Ποτίδαια είναι μια ακόμα από τις σημαντικότερες πόλεις του πελοποννησιακού πολέμου. Η σημασία της δηλώνεται άμεσα από το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του πρώτου βιβλίου της *Ιστορίας* του στην αφήγηση των γεγονότων, που σχετίζονται με αυτή (Ποτιδαιατικά)¹²⁵, και μάλιστα συγκαταλέγει αυτά τα γεγονότα στα αίτια του πολέμου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην Ποτίδαια έχουμε μία από τις πρώτες πολιορκίες μακράς διάρκειας στην αρχαιότητα, καθώς αυτή είναι μια πρακτική που συναντάται κυρίως από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και μετά¹²⁶.

Η Ποτίδαια τόσο από γεωγραφική όσο και από πολιτική άποψη ανήκει στην ευρύτερη ομάδα των πόλεων της Χαλκιδικής χερσονήσου. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος Χαλκιδική χρησιμοποιείται εδώ με τη σύγχρονη έννοια και όχι με την αρχαία, καθώς στην αρχαιότητα περιέγραφε ένα μέρος μόνο της χερσονήσου. Εξάλλου, στην έρευνα έχει συζητηθεί πολύ το κατά πόσο αυτό το σύνολο πόλεων –και η όλη περιοχή τους—εντάσσεται στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας ή της Θράκης, αλλά αυτό δεν είναι κάτι που θα μας απασχολήσει εδώ¹²⁷. Αρκεί μόνον να θυμόμαστε ότι η χερσόνησος αυτή διαφοροποιείται μορφολογικά από τη Μακεδονία καθώς έχει πληθώρα φυσικών λιμανιών, πολλά από τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη ευημερία των πόλεων της¹²⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοπογραφία της Ποτίδαιας. Ήταν χτισμένη νότια του ισθμού, που ενώνει τη χερσόνησο της Παλλήνης (το πρώτο «πόδι» της Χαλκιδικής) με την ενδοχώρα¹²⁹ (εικ. 25). Πιθανότατα στην αρχαιότητα υπήρχε ένα κανάλι (ο *χάνδαξ*), που ένωνε τον Τορωναϊκό με το Θερμαϊκό κόλπο, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα¹³⁰. Πρόκειται για μια θέση μεγάλης στρατηγικής σημασίας, που επιλέχθηκε σοφά από τους Κορινθίους για την ίδρυση της αποικίας τους γύρω στα 600

¹²⁵ Θουκ. I 56-88.

¹²⁶ F. E. Winter, 1971, 161.

¹²⁷ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 121-125.

¹²⁸ S. Casson, 1926, 28-30.

¹²⁹ A. W. Gomme, τ. I, 1945-1970, 199.

¹³⁰ J. A. Alexander, 1963, 1.

π.Χ.¹³¹, αλλά και εύλογα προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Αθηναίων, στων οποίων τη συμμαχία προσχώρησε η Ποτίδαια στα 423 π.Χ.¹³² Τέλος, άξια λόγου είναι και τα δύο λιμάνια της, το ένα στην ανατολική και το άλλο στα δυτική¹³³ ακτή της Παλλήνης. Αναφέρονται ως κατάλληλα για τον ελλιμενισμό μεγάλων πλοίων και φαίνεται πως εξυπηρετούσαν και άλλες πόλεις της Παλλήνης¹³⁴.

Όσον αφορά στο αμυντικό σύστημα της Ποτίδαιας, το οποίο και πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ, η περιγραφή του Θουκυδίδη είναι εκτενής, ενώ, αντίθετα, τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ελλιπέστατα. Έχουμε, δηλαδή, μία από τις συνηθισμένες περιπτώσεις, στις οποίες ο αρχαιολόγος γνωρίζει εκ των προτέρων πολύ περισσότερα από αυτά που τελικά βρίσκει. Η αλήθεια είναι πως οι συστηματικές ανασκαφές που έχουν γίνει στην Ποτίδαια είναι μικρής κλίμακας και περιορισμένης διάρκειας (1984-1988)¹³⁵, ενώ από ένα σημείο και μετά έχουμε σχεδόν αποκλειστικά σωστικές ανασκαφές (-1994)¹³⁶.

Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε στοιχεία, που μας αφορούν, στις εκθέσεις των ανασκαφών. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά είναι ότι ο Σισμανίδης στην έκθεσή του για τις ανασκαφές του 1989 δεν επικαλείται την αφήγηση του Θουκυδίδη —ή άλλων αρχαίων συγγραφέων— παρά μόνο όταν αντιμετωπίζει δυσκολίες στην ταύτιση της θέσης της κλασικής Ποτίδαιας¹³⁷. Και στις δύο επόμενες ανασκαφικές εκθέσεις (1992¹³⁸ και 1994¹³⁹) η θέση της κλασικής πόλης δεν επιβεβαιώνεται παρά μόνο από κάποιες συγκεντρώσεις κεραμικής που χρονολογούνται αναλόγως. Οφείλουμε, βέβαια, να αναγνωρίσουμε στους ανασκαφείς ότι είναι αρκετά επιφυλακτικοί με αυτή την ταύτιση, όπως άλλωστε υπαγορεύει και η μεγάλη έλλειψη υλικών καταλοίπων, που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν κάποια υπόθεση. Το μόνο που γνωρίζουμε από το Θουκυδίδη είναι ότι η πόλη βρισκόταν στα νότια του ισθμού

¹³¹ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 838.

¹³² J. A. Alexander, 1963, 41.

¹³³ Θουκ. I 64.

¹³⁴ J. A. Alexander, 1963, 19.

¹³⁵ Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 3(1989), 357-371.

¹³⁶ Κ. Σισμανίδης, Γ. Καραϊσκού, *ΑΕΜΘ* 6(1992), 485-493.

Ν. Κουσουλάκου, *ΑΕΜΘ* 8(1994), 305-316.

¹³⁷ Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 3(1989), 365.

¹³⁸ Κ. Σισμανίδης, Γ. Καραϊσκού, *ΑΕΜΘ* 6(1992), 146.

¹³⁹ Ν. Κουσουλάκου, *ΑΕΜΘ* 8(1994), 308-309.

της Παλλήνης¹⁴⁰ σε μικρή απόσταση από αυτόν και μπορούμε απλά να υποθέσουμε ότι δε βρισκόταν πολύ μακριά από τη θέση, όπου την εντοπίζουμε στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια¹⁴¹.

Ένα άλλο προβληματικό για την έρευνα σημείο είναι τα **τείχη** της πόλης. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται εκτενώς στην οχύρωσή της και μάλιστα δίνει μια καλή εικόνα του διπλού τείχους¹⁴². Το βόρειο τείχος προστατεύει την είσοδο της χερσονήσου ενώ το νότιο αποκλείει την Ποτίδαια από τον υπόλοιπη Παλλήνη. Πρόκειται για ένα διμερές σύστημα τειχών που χρησιμοποιεί με τον καλύτερο τρόπο το ανάγλυφο της περιοχής. Από αυτά τα τείχη το μόνο που είναι ορατό σήμερα είναι λίγες λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση στο μεσαιωνικό τείχος, το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση¹⁴³. Κάποια ίχνη, ίσως κλασικού, τείχους είχαν αναφερθεί και κατά τη διάνοιξη του καναλιού στον ισθμό στα μέσα του 20^{ου} αιώνα¹⁴⁴, χωρίς όμως να σώζονται αξιόπιστες περιγραφές ή φωτογραφικό υλικό που θα επέτρεπαν την επιβεβαίωση αυτής της πληροφορίας. Υπάρχει, βέβαια, η άποψη¹⁴⁵ ότι το μεσαιωνικό τείχος έχει χτιστεί ακριβώς πάνω στα θεμέλια της κλασικής οχύρωσης, κάτι που δεν έχει αποδειχτεί. Το πιθανότερο είναι πως το κλασικό τείχος είχε πλίνθινη ανωδομή και γι' αυτό δε σώζεται καθόλου¹⁴⁶, αλλά ακόμα και αυτό δεν είναι παρά μια υπόθεση. Έχουν εντοπιστεί και λίγα τμήματα του νότιου τείχους (**εικ. 26**), το μεγαλύτερο από τα οποία σώζεται σε μήκος 12,45 μέτρων, αλλά δεν είναι καθόλου βέβαιο το αν ανήκουν στην κλασική Ποτίδαια ή στην ελληνιστική Κασσάνδρεια¹⁴⁷.

¹⁴⁰ Θουκ. I 56.

¹⁴¹ Κ. Σισμανίδης, *AEMΘ* 3(1989), 360.

¹⁴² Θουκ. I 56-64.

¹⁴³ J. A. Alexander, 1963, 1-2.

¹⁴⁴ J. A. Alexander, 1963, 1.

¹⁴⁵ J. A. Alexander, 1963, 2.

¹⁴⁶ A. W. Gomme, τ. I, 1945-1970, 200.

¹⁴⁷ Κ. Σισμανίδης, *ΑΔ* 40(1985), Χρονικά Β', 237-238.

8. Μένδη

(Θουκ. IV 130-131)

Η Μένδη είναι πιθανότατα αποικία της Ερέτριας¹⁴⁸ στη Χερσόνησο της Παλλήνης (Χαλκιδική) και η χρονολογία ίδρυσής της πιθανόν να προηγείται του 8^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁹ Υπάρχουν, μάλιστα, και ενδείξεις που χρονολογούν την πρώτη εγκατάσταση αποίκων στον 13^ο αιώνα π.Χ.¹⁵⁰ Η θέση της ήταν καθοριστική για τους εμπορικούς δρόμους του βορείου Αιγαίου¹⁵¹, ενώ ταυτόχρονα ήταν πολύ γνωστή στον αρχαίο κόσμο για το κρασί της¹⁵². Ο ρόλος της στον πελοποννησιακό πόλεμο και, επομένως, στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη ήταν σημαντικός.

Ο Θουκυδίδης αναφέρει την ύπαρξη μιας οχυρωμένης ακρόπολης¹⁵³ και τειχών με πύλες¹⁵⁴ καθώς και ενός προαστίου¹⁵⁵, που μάλλον βρισκόταν έξω από τα τείχη και προς την πλευρά της Σκιώνης¹⁵⁶. Η πρώτη ταύτιση της θέσης της πόλης, που είναι αποδεκτή και σήμερα έγινε από τον Leake¹⁵⁷. Πρόκειται για την περιοχή του σύγχρονου χωριού Καλάνδρα, όπου υπάρχει ένας λόφος με επίπεδη κορυφή. Στα ανατολικά σχηματίζει έναν απότομο γκρεμό ύψους 122 μέτρων, ο οποίος καταλήγει στη θάλασσα, ενώ στα βόρεια είναι πολύ πιο ομαλός. Στο πλάτωμα της κορυφής αυτού του λόφου πιστεύεται ότι ήταν χτισμένη η αρχαία Μένδη¹⁵⁸ και στο ψηλότερο σημείο του λόφου, που λέγεται Βίγλα, μάλλον βρισκόταν η **ακρόπολη** της πόλης¹⁵⁹. Το τείχος της πόλης (**εικ. 27**), που έχει εντοπιστεί με δοκιμαστική τομή, σώζεται σε ύψος 0,50 μέτρων¹⁶⁰, πλάτος 1,10 μέτρων και μάλλον είχε πλίνθινη ανωδομή¹⁶¹, ενώ τα τείχη της

¹⁴⁸ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 831-832.

¹⁴⁹ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 321.

¹⁵⁰ I. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 4(1990), 406.

¹⁵¹ N. G. L. Hammond, *ABSA* 93(1998), 397-398.

¹⁵² J. K. Papadopoulos, S. A. Paspalas, *Hesperia* 68(1999), 161-188.

¹⁵³ Θουκ. IV 130-131.

¹⁵⁴ Θουκ. IV 130, 6.

¹⁵⁵ Θουκ. IV 130, 6.

¹⁵⁶ Κ. Σισμανίδης, *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά Β', 147.

¹⁵⁷ I. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 1(1987), 280.

¹⁵⁸ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 321.

¹⁵⁹ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 447-448.

¹⁶⁰ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 321.

¹⁶¹ I. Βοκοτοπούλου, *ΑΕΜΘ* 1(1987), 280.

ακρόπολης που ήταν ορατά μέχρι την εποχή του Meritt¹⁶² σήμερα δε σώζονται καθώς μάλλον χρησιμοποιήθηκαν σαν οικοδομικό υλικό στα γύρω χωριά¹⁶³.

Εκτός από την ακρόπολη ο Meritt ταυτίζει και έναν λόφο στα δυτικά με εκείνον, στον οποίο είχε στρατοπεδεύσει ο Πολυδαμίδας¹⁶⁴ και ένα μονοπάτι που οδηγεί από τη θάλασσα στην πόλη με εκείνο που χρησιμοποίησε ο Νικίας¹⁶⁵. Τέλος, το μόνο στοιχείο που θα μπορούσε να σχετίζεται με τα τεράστια **τείχη** της ακρόπολης, τα οποία έφταναν μέχρι τη θάλασσα, είναι κάποιες λιθόπλινθοι από ασβεστόλιθο που έχουν βρεθεί πεσμένες στην ακτή¹⁶⁶.

¹⁶² Κ. Σισμανίδης, *AA* 41(1986), Χρονικά Β', 148.

¹⁶³ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 321.

¹⁶⁴ Θουκ. IV 131, 2.

¹⁶⁵ Θουκ. IV 131, 3.

¹⁶⁶ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 449-450.

9. Σκιώνη

(Θουκ. IV 131-133 & V 2)

Η Σκιώνη, την οποία ο Θουκυδίδης αποκαλεί *χωρίον*¹⁶⁷, είναι χτισμένη στη νοτιοδυτική ακτή της Παλλήνης¹⁶⁸ (εικ. 28) και σε μικρή απόσταση από τη Μένδη¹⁶⁹. Σήμερα τοποθετείται —όχι χωρίς κάποια επιφύλαξη— στη θέση Μύτικας, σε απόσταση 3 χιλιομέτρων από το χωριό Νέα Σκιώνη¹⁷⁰.

Ο Θουκυδίδης αναφέρει την ύπαρξη ακρόπολης σε οχυρωμένο λόφο και ενός περιτειχίσματος που έχτισαν οι Αθηναίοι κατά την πολιορκία της πόλης¹⁷¹. Σήμερα έχει βρεθεί ένα **κτίσμα** με ισόδομο σύστημα τειχοποιίας, που πιθανόν να σχετίζεται με τα όσα αναφέρει ο Θουκυδίδης¹⁷². Υπάρχουν επίσης λίθοι και τα ερείπια ενός **πύργου** του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Στα δυτικά, εκεί όπου υπάρχει ένα φαράγγι και η κλίση προς τη θάλασσα είναι πιο απότομη, υποθέτει ο Meritt ότι προσπάθησαν οι Αθηναίοι να αποκόψουν τους Σκιωνίους από κάθε επικοινωνία χτίζοντας το περιτείχισμα¹⁷³. Τέλος οι τοίχοι χτισμένοι με πωρόλιθο και τα φρέατα¹⁷⁴, που σώζονται, ανήκαν μάλλον σε οικίες.

¹⁶⁷ Θουκ. V 2, 1.

¹⁶⁸ M. Zahmt, 1971, 98.

¹⁶⁹ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 842.

¹⁷⁰ Κ. Σισμανίδης, *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά Β', 149.

¹⁷¹ Θουκ. IV 132-133.

¹⁷² M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 842.

¹⁷³ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 450-451.

¹⁷⁴ Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 7(1966-7), 312.

10. Όλυνθος (Θουκ. Ι 62-63)

Η σημασία της Ολύνθου για τα δεδομένα της βόρειας Ελλάδας δηλώνεται από το γεγονός ότι είναι η μόνη πόλη της περιοχής, η οποία δεν είχε περάσει στην επιρροή του Φιλίππου Β'¹⁷⁵ μέχρι την καταστροφή της από αυτόν καθώς και από το γεγονός ότι υπήρξε πρωτεύουσα της Χαλκιδικής συμπολιτείας¹⁷⁶. Χτισμένη στα βορειοδυτικά του Τορωναϊκού κόλπου¹⁷⁷ και με επίνειο τη Μυκήβερνα¹⁷⁸ διέθετε μια πολύ σημαντική στρατηγική θέση. Αυτός ήταν και ο λόγος που η πόλη απέκτησε οχύρωση μετά από συμβουλή του Μακεδόνα βασιλιά Περδίκκα¹⁷⁹.

Ο Θουκυδίδης —αλλά και ο Ξενοφώντας— περιγράφει ελάχιστα τα τείχη και τους πύργους της πόλης, ενώ το γεγονός ότι πολύ λίγα από αυτά σώζονται αποδίδεται μάλλον στο ότι η ανωδομή τους ήταν πλίνθινη¹⁸⁰ αλλά και στην απόλυτη και εξαιρετικά βίαιη¹⁸¹ καταστροφή τους από το Φίλιππο Β' στα 438 π.Χ.¹⁸² Η καταστροφή αυτή εξασφαλίζει μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις απόλυτης χρονολόγησης των τειχών, καθώς το 438 π.Χ. είναι ένα ασφαλές *terminus ante quem*. Στην αφήγηση του Θουκυδίδα είναι εμφανής η σχέση της Ολύνθου με άλλες πόλεις της Χαλκιδικής χερσονήσου και ιδιαίτερα με την Ποτίδαια από την οποία απείχε μόλις δέκα χιλιόμετρα¹⁸³.

Πράγματι, από την οχύρωση των κλασικών χρόνων σώζονται σήμερα ελάχιστα πράγματα. Μόνο το **τείχος** κατά μήκος της δυτικής πλευράς του βόρειου λόφου¹⁸⁴ έχει εντοπιστεί και μάλιστα σε επαφή με τους τοίχους των οικιών, που περιέκλειε. Σε αυτό το σημείο το τείχος είχε πάχος μόλις 0,80 μέτρα, γεγονός που, σύμφωνα με το Robinson, δικαιολογείται από τη γειτνίασή του με τις οικίες, οι οποίες προσέφεραν στο

¹⁷⁵ J. M. Carter, *Historia* 20(1971), 418.

¹⁷⁶ F. Hampl, *Hermes* 70(1935), 178.

¹⁷⁷ M. Zahrt, 1971, 80-81.

¹⁷⁸ G. L. Cawkwell, *CQ* 12(1962), 123.

¹⁷⁹ U. Kahrstedt, *AJPh* 57(1936), 418.

¹⁸⁰ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 834.

¹⁸¹ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 11.

¹⁸² D. M. Robinson, *AA* 11(1927-8), 39.

¹⁸³ F. Hampl, *Hermes* 70(1935), 178.

¹⁸⁴ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 39.

τείχος μεγαλύτερη σταθερότητα αλλά και καταφύγιο στους στρατιώτες κάτω από τις προεξοχές των στεγών τους. Αντίθετα, η γειτνίαση αυτή σε συνδυασμό με το μικρό πάχος του τείχους έχει οδηγήσει τον Ανδρόνικο στο συμπέρασμα πως δεν πρόκειται για τείχος αλλά για τοίχο οικιών, οι οποίες σε περίπτωση πολιορκίας χρησιμοποιούνταν σαν οχύρωση¹⁸⁵, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης ότι συνέβη και στην πολιορκία της Λυκήθου στην Τορώνη¹⁸⁶ (εικ. 29-30). Την ίδια άποψη έχει υποστηρίξει και ο Κεραμόπουλος, ο οποίος επισημαίνει ότι οι οικίες πολλών πόλεων της Μακεδονίας, που είχαν ιδρυθεί από το Φίλιππο Β΄, χρησιμοποιούνταν σαν μέρος της οχύρωσης¹⁸⁷. Αυτό επιτυγχάνεται χάρη στο γεγονός ότι οι εξωτερικοί τοίχοι τους είναι «τυφλοί» και βρίσκονται σχεδόν σε επαφή με το τείχος¹⁸⁸.

Στα βόρεια της πόλης έχει εντοπιστεί και μια πύλη, η «Βόρεια Πύλη» (εικ. 31-32), η οποία αποτελούσε την έξοδο ενός από τους βασικότερους δρόμους της πόλης (Avenue A)¹⁸⁹. Αυτό το κομμάτι του περιβόλου φτάνει μέχρι το νοτιοδυτικό άκρο του βόρειου λόφου, όπου στρίβει προς τα ανατολικά σχηματίζοντας ένα ημικύκλιο και έχει πάχος 3,25 μέτρα¹⁹⁰ (εικ. 34-35). Το ανατολικό τείχος δε σώζεται, αλλά είμαστε σε θέση να χαράξουμε τη γραμμή του λαμβάνοντας υπόψη την κορυφογραμμή των λόφων. Συνολικά, τα τείχη φαίνεται πως περιέκλειαν μια κοιλάδα ανάμεσα στους δύο λόφους, πάνω στους οποίους ήταν χτισμένη η πόλη¹⁹¹. Αυτό που δε γνωρίζουμε είναι το αν η πόλη—άρα και τα τείχη—εκτεινόταν και πέρα από τους δύο λόφους¹⁹², πάνω στους οποίους οι ανασκαφές του 1928, 1931 και 1934 έχουν φέρει στο φως ένα μεγάλο μέρος των οικιών, που ήταν χτισμένες σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα, καθώς και πολλούς δρόμους¹⁹³ (εικ. 33).

Τα τείχη της Ολύνθου είναι ένα κλασικό παράδειγμα τειχών από πλίνθους, που στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν εδράζονται ούτε σε λίθινη ευθυντηρία, όπως συνέβαινε στις

¹⁸⁵ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 41 contra M. Ανδρόνικος, *Μακεδονικά* 1(1941-1952), 132-136.

¹⁸⁶ Θουκ. IV 115.

¹⁸⁷ Α. Δ. Κεραμόπουλος, *ΑΕ* 72(1933), 64-65.

¹⁸⁸ Υ. Garlan, 1974, 89.

¹⁸⁹ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 39.

¹⁹⁰ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 41.

¹⁹¹ N. D. Cahill, 1991, 106-108.

¹⁹² D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 41-42.

¹⁹³ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 19.

περισσότερες περιπτώσεις¹⁹⁴, ούτε και στο φυσικό βράχο, αλλά απ' ευθείας στο σκληρό στρώμα πάνω από αυτόν¹⁹⁵. Αυτό δικαιολογείται καθώς στις πλαγιές των λόφων δεν υπήρχε ο κίνδυνος συγκέντρωσης όμβριων υδάτων που θα κατέστρεφαν το τείχος¹⁹⁶. Εξάλλου, στην περιοχή η πέτρα σπανίζει, ενώ τα υλικά για την κατασκευή πλίνθων υπάρχουν σε αφθονία¹⁹⁷. Παρ' όλα αυτά, αξιοσημείωτο είναι πως δεν έχει βρεθεί κανένα τμήμα από την πλήλινη επίστεψη του τείχους, που θα το προστάτευε από τις βροχές¹⁹⁸.

Το σίγουρο είναι πως η έκταση των ανασκαμμένων εκτάσεων είναι μικρή¹⁹⁹ και η περιγραφή του Θουκυδίδη μάλλον φτωχή σε λεπτομέρειες γύρω από την αρχιτεκτονική των τειχών της Ολύνθου με αποτέλεσμα να μη μας επιτρέπεται η ασφαλής εξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων.

¹⁹⁴ Γ. Σταϊνχάουερ, 2000, 193.

¹⁹⁵ F. E. Winter, 1971, 131-132.

¹⁹⁶ F. E. Winter, 1971, 69.

¹⁹⁷ F. E. Winter, 1971, 72-73.

¹⁹⁸ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 40.

¹⁹⁹ N. D. Cahill, 1991, 108.

11. Τορώνη

(Θουκ. IV 110-115 & V 2-3)

Η Τορώνη, χτισμένη στο νοτιοδυτικό άκρο της χερσονήσου της Σιθωνίας²⁰⁰, είναι μια πόλη με πολύ σημαντική θέση τόσο από στρατηγική όσο και από εμπορική άποψη (εικ. 36). Η δυνατότητά της να ελέγχει σε μεγάλο βαθμό το βόρειο Αιγαίο και να συμμετέχει ενεργά στο εμπόριο κρασιού, ξυλείας και μετάλλων²⁰¹ δε θα μπορούσε να έχει αφήσει αδιάφορους τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες. Έτσι, η πόλη διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα του πελοποννησιακού πολέμου και, επομένως, στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη²⁰².

Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην περιοχή από το 1975 έως το 1994²⁰³ με επικεφαλής τον Καμπίτογλου έφεραν στο φως πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία σε ό,τι αφορά την οχύρωση της πόλης. Τα ευρήματα αυτά περιλαμβάνουν τμήματα του κύριου **τείχους** της πόλης, **φρούρια**, την οχύρωση του ακρωτηρίου **Λήκυθος**, το **λιμάνι** της πόλης καθώς και άλλα επιμέρους στοιχεία της οχύρωσης. Τα περισσότερα από αυτά είναι εκ των προτέρων γνωστά στον ανασκαφέα μέσα από την αφήγηση του Θουκυδίδη²⁰⁴.

Πιο αναλυτικά, στην Τορώνη εντοπίστηκαν τα εξής κατάλοιπα του αμυντικού συστήματος. Η βασική οχύρωση της αρχαϊκής και κλασικής εποχής έχει εντοπιστεί σε τρεις γραμμές (Α, Β και C) (εικ. 37-38), οι οποίες σχηματίζουν ένα τρίγωνο μέσα στο οποίο περικλείεται η πόλη²⁰⁵. Η κορυφή του τριγώνου είναι ο λόφος του Ανεμόμυλου, όπου κατά τον ανασκαφέα²⁰⁶ και τον Meritt²⁰⁷ έστεκε το *ἀνώτατον φυλακτήριον*²⁰⁸, παρ' όλο που τα σημερινά κατάλοιπα χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή²⁰⁹.

²⁰⁰ M. Zahmt, 1971, 247.

²⁰¹ A. Cambitoglou, 25 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

²⁰² Θουκ. IV 110-115 & V 2-3.

²⁰³ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975) –134(1978), 137(1981) –138(1982), 140(1984) –142(1986), 144(1988), 146(1990), 149(1993) –150(1994).

²⁰⁴ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975), 103-109.

²⁰⁵ A. Cambitoglou, 27 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

²⁰⁶ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975), 109.

²⁰⁷ A. Cambitoglou, 27 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

²⁰⁸ Θουκ. IV 110, 2.

²⁰⁹ A. Cambitoglou, 27 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο εντοπισμός μιας πύλης που ταυτίζεται με την πύλη της αγοράς²¹⁰, την οποία χρησιμοποίησαν οι Σπαρτιάτες κατά την κατάληψη της πόλης²¹¹. Αυτό που δεν έχει εντοπιστεί²¹² είναι το *περιτείχισμα* που έχτισε ο Βρασίδας για να περικλείσει το προάστιο στα ανατολικά της πόλης²¹³. Σαν λύση αυτού του προβλήματος ο Graves έχει προτείνει την ανάγνωση *προτείχισμα* και όχι *περιτείχισμα*²¹⁴.

Αρκετά ευρήματα σχετίζονται με τη Λήκυθο (Ακρωτήριο 1) (**εικ. 39**)· είναι το βορειότερο από τα τέσσερα ακρωτήρια που βρίσκονται στα δυτικά της πόλης²¹⁵ και έχει αναγνωριστεί²¹⁶ ως το ακρωτήριο που αναφέρει ο Θουκυδίδης και το οποίο λειτουργούσε ως φρούριο με αυτοτελή οχύρωση²¹⁷. Έχουν εντοπιστεί μερικά από τα στοιχεία που αναφέρει ο Θουκυδίδης²¹⁸, όπως ο ναός της Αθηνάς, οι οικίες ανάμεσα στις οποίες θα διαδραματίστηκε η μάχη του 423 π.Χ.²¹⁹ και μέρος της οχύρωσης του ισθμού. Οι υποβρύχιες έρευνες στον ισθμό έδειξαν πως στην αρχαιότητα το επίπεδο της θάλασσας ήταν μάλλον χαμηλότερα και ο ισθμός δεν ήταν τόσο στενός όσο τον περιγράφει ο Θουκυδίδης. Ίσως αυτή που ήταν στενή να ήταν η ίδια η οχύρωση²²⁰. Όσο για το αν στη Λήκυθο υπήρχε και περιμετρική οχύρωση εκτός από την οχύρωση του ισθμού, δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα καθώς ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει κάτι σχετικό. Παρ' όλα αυτά στην απέναντι από τον ισθμό ακτή της Ληκύθου έχουν βρεθεί έξι λιθόπλινθοι *in situ*²²¹, που θα μπορούσαν να υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιας οχύρωσης.

Ακόμα, ο Θουκυδίδης αναφέρει τον Κωφό λιμένα²²², που ταυτίζεται με το σημερινό Πόρτο Κουφό (**εικ. 40**) στα νότια της πόλης. Το λιμάνι αυτό προσφέρει

²¹⁰ Α. Καμπίτογλου, 134(1978), 82.

²¹¹ Θουκ. IV 111, 1.

²¹² Α. Καμπίτογλου, ΠΑΕ 131(1975), 108.

²¹³ Θουκ. V 2, 3.

²¹⁴ Α. Καμπίτογλου, *MedArch* 1(1988), 188.

²¹⁵ Α. Καμπίτογλου, *MedArch* 1(1988), 180.

²¹⁶ Α. Καμπίτογλου, ΠΑΕ 131(1975), 104.

²¹⁷ Θουκ. IV 113, 2.

²¹⁸ Θουκ. IV 113-115.

²¹⁹ Α. Καμπίτογλου, Γ. Παπαδόπουλος, *ΑΕΜΘ* 3(1989), 439.

²²⁰ Α. Καμπίτογλου, 149(1993), 120-122.

²²¹ Ο. Τ. Jones, Γ. Κ. Παπαδόπουλος, Α. Καμπίτογλου, 2001, 73.

²²² Θουκ. V 2, 2.

ακόμα και σήμερα προστασία από τους ανέμους χάρη στους λόφους που το περικλείουν, ενώ έχει και στενή είσοδο²²³. Δυστυχώς, η έρευνα δεν έχει δώσει πολλά στοιχεία και η περιγραφή του Θουκυδίδη δεν είναι πολύ λεπτομερής, με αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να βγάλουμε πολλά συμπεράσματα.

²²³ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 453-455.

12. Θυσσός

(Θουκ. IV 109 & V 35)

Η Θυσσός²²⁴ ή Θύσσος²²⁵ ονομάζεται από το Θουκυδίδη πόλισμα²²⁶ και είναι μία ακόμα πόλη που ξέφυγε από την ανωνυμία χάρη στο γεγονός ότι πέρασε από εκεί ο Βρασίδης πηγαίνοντας από την Αμφίπολη προς την Τορώνη (424/3 π.Χ.)²²⁷.

Ο Θουκυδίδης αναφέρει μόνο ότι ο πληθυσμός της ήταν κατά το ήμισυ βαρβαρικός²²⁸, ενώ το τοπωνύμιο συναντάται και στους φορολογικούς καταλόγους της αθηναϊκής συμμαχίας²²⁹.

Το μόνο που γνωρίζουμε για τη θέση της Θυσσού είναι ότι βρισκόταν στη δυτική ακτή της χερσονήσου του Άθω²³⁰, με αποτέλεσμα να είναι ακόμα αταύτιστη.

²²⁴ Θουκ. IV 109, 3 & V 35, 1.

²²⁵ Ηρόδ. VII 22, 3.

²²⁶ Θουκ. IV 109, 3-5.

²²⁷ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 846.

²²⁸ Θουκ. IV 109, 3.

²²⁹ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 117(1998), 124.

²³⁰ M. Zahmt, 1971, 108.

Γ. Το κείμενο του Θουκυδίδη

Έχοντας υπόψη τα αρχαιολογικά δεδομένα²³¹ που αφορούν στις δώδεκα αυτές πόλεις της βόρειας Ελλάδας δε μένει παρά να εντοπίσουμε τη σχέση τους με την *Ιστορία* του Θουκυδίδη και το κατά πόσο αυτή έχει επηρεάσει τον κάθε αρχαιολόγο. Σε αυτό το κεφάλαιο, δηλαδή, όπως ανέφερα και στην Εισαγωγή²³², θα χρησιμοποιήσω αυτό το μικρό δείγμα των δώδεκα περιπτώσεων με σκοπό να διαπιστώσω, αν η επίκληση του κάθε ερευνητή στο αρχαίο κείμενο υπήρξε χρήσιμη ή παραπλανητική για την επαλήθευση των υποθέσεων του.

Στην περίπτωση της **Αμφίπολης**, όταν οι ανασκαφές άρχισαν²³³ να φέρνουν στο φως ένα εκτενές αμυντικό σύστημα, η συσχέτισή του με τα όσα περιγράφει ο Θουκυδίδης ήταν μάλλον αναπόφευκτη. Μάλιστα, ο Λαζαρίδης, που υπήρξε ανασκαφέας της Αμφίπολης για περισσότερα από είκοσι πέντε χρόνια, δε διστάζει να δηλώσει ότι (α) σκοπός του είναι ο εντοπισμός των όσων αναφέρονται στο κείμενο του Θουκυδίδη και (β) είναι σε θέση να γνωρίζει κάποια από τα στοιχεία του αμυντικού συστήματος που αναζητά χάρη στο αρχαίο αυτό κείμενο²³⁴. Αναγνωρίζει το πρώτο τμήμα των τειχών που εντοπίζει²³⁵ σαν μέρος των τειχών που περιγράφει ο Θουκυδίδης²³⁶ και κατόπιν ακολουθεί την ίδια γραμμή σε όλες τις υπόλοιπες δημοσιεύσεις του²³⁷.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την *Ιστορία* του Θουκυδίδη και όλες τις ιστορικές και τοπογραφικές λεπτομέρειες που υπάρχουν σε αυτή ο ανασκαφέας ταυτίζει τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης με εκείνον του 5^{ου} αιώνα π.Χ., που περιγράφεται από το Θουκυδίδη²³⁸, τη μία από τις πύλες²³⁹ που ανοίγονται σε αυτόν με *τάς Θρακίας πύλας*²⁴⁰, τμήματα ενός άλλου τείχους²⁴¹ με το *ἐκ ποταμοῦ ἐς ποταμόν*²⁴² τείχος, τα

²³¹ Βλ. κεφάλαιο Β.

²³² Βλ. κεφάλαιο Α 2.

²³³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 116(1960), 73.

²³⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 127(1971), 50, 57.

²³⁵ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 116(1960), σ. 73.

²³⁶ Θουκ. IV 103-104.

²³⁷ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΑΑΑ* 8(1975), 57.

²³⁸ Θουκ. IV 102.

²³⁹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 129(1973), 44-45.

²⁴⁰ Θουκ. V 10, 1 & 7.

²⁴¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 132(1976), 88-89.

²⁴² Θουκ. IV 102, 4.

ίχνη πιθανόν μιας ξύλινης γέφυρας²⁴³ με τη γέφυρα που διέσχισε ο Βρασίδης²⁴⁴, την πύλη Γ/Σ²⁴⁵ με την πύλη που οδηγούσε στη γέφυρα²⁴⁶ και κάποια ακόμα κατάλοιπα²⁴⁷ με το σταύρωμα²⁴⁸ του Θουκυδίδη. Η μετέπειτα έρευνα έχει ασχοληθεί αρκετά με τα παραπάνω στοιχεία και τις ταυτίσεις τους, με αποτέλεσμα η άποψη του Λαζαρίδη να έχει υιοθετηθεί ή απορριφθεί πολλές φορές.

Πιο συγκεκριμένα, μεγάλη συζήτηση έχει προκαλέσει η τοποθέτηση της γέφυρας του Στρυμόνα από τον ανασκαφέα στα βόρεια της πόλης και στην ανατολική όχθη του ποταμού καθώς σε εκείνο το σημείο εντοπίστηκε ένα σύνολο ξύλινων πασσάλων²⁴⁹. Μάλιστα, ο Λαζαρίδης συσχετίζει αυτή τη γέφυρα με την πύλη Γ/Σ (**εικ. 5**), που είχε εντοπιστεί σε μικρή απόσταση²⁵⁰, με αποτέλεσμα οι θέσεις των δύο αυτών στοιχείων να αλληλεξαρτώνται²⁵¹ (**εικ. 6**).

Μια τέτοια ταύτιση φαίνεται ιδανική σύμφωνα με την αφήγηση του Θουκυδίδη²⁵², υπάρχουν όμως και αρκετές ενστάσεις. Ενδεικτικά, αναφέρω κάποιες από αυτές. Ο Μπακαλάκης²⁵³ ξεκαθάρισε πως τα διάφορα μαρμάρινα τμήματα που κατά καιρούς είχαν αποδοθεί στη γέφυρα δεν ανήκαν ποτέ σε αυτή και πως σε καμία ιστορική πηγή – ούτε και στο Θουκυδίδη—δεν αναφέρεται ότι στο Στρυμόνα υπήρχε μία και μοναδική γέφυρα και όχι περισσότερες. Ο ίδιος καταλήγει πως η έλλειψη καταλοίπων οφείλεται στο ότι η γέφυρα ήταν ξύλινη. Το ζήτημα, όμως, δεν είναι μόνο το υλικό της γέφυρας αλλά και η ίδια η θέση της, που έχει διχάσει την έρευνα. Οι Grote, Graves και Busolt έχουν προτείνει ότι η γέφυρα βρισκόταν στα νότια της πόλης μετά τη στροφή του ποταμού προς τα ανατολικά²⁵⁴. Άποψη που δύσκολα τεκμηριώνεται καθώς βασίζεται στη σύγχρονη θέση της κοίτης του ποταμού, η οποία είναι πολύ πιθανόν να έχει αλλάξει σε σχέση με την αρχαιότητα. Από την άλλη ο Gomme τοποθετεί τη γέφυρα

²⁴³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 39.

²⁴⁴ Θουκ. IV 104, 4.

²⁴⁵ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 41-42.

²⁴⁶ Θουκ. IV 104, 4.

²⁴⁷ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 39.

²⁴⁸ Θουκ. V 10, 6.

²⁴⁹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 39.

²⁵⁰ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 133(1977), 41-42.

²⁵¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 134(1978), 50-53.

²⁵² Θουκ. IV 102, 4.

²⁵³ G. Bakalakis, *AJA* 74(1970), 289-291.

²⁵⁴ A. W. Gomme, τ. III, 1945-1970, 577.

κάπου στα δυτικά της πόλης, πολύ κοντά στη θέση της σημερινής γέφυρας, ενώ πιστεύει πως τα κατάλοιπα στα νότια είναι μεταγενέστερα και σχετίζονται με την Εγνατία οδό²⁵⁵. Μια άλλη άποψη είναι αυτή του Jones, που δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η γέφυρα να ήταν στα νότια, καθώς έτσι θα ήταν δυνατή η πρόσβαση από τα δυτικά, δηλαδή από την Άργιλο, και θα υπήρχε η απαιτούμενη απόσταση από την πόλη²⁵⁶. Τέλος, υπάρχει και μια πολύ πιο σύγχρονη άποψη, που βασίζεται στην αντικειμενικότητα των αρχαιομετρικών μεθόδων. Είναι αυτή της Κουκούλη-Χρυσανθάκη, η οποία σύμφωνα με χρονολογήσεις που έγιναν με τη μέθοδο του Άνθρακα-14 είναι σε θέση να τοποθετήσει τη γέφυρα –άρα και τη μάχη—στα βόρεια της πόλης κοντά στην πύλη Γ/Σ²⁵⁷. Επαληθεύεται, επομένως, η ταύτιση του Λαζαρίδη, η οποία είχε γίνει σύμφωνα με το αρχαίο κείμενο.

Χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα της συζήτησης που έχει προκύψει γύρω από την ταύτιση των πυλών της Αμφίπολης. Ο Θουκυδίδης, εκτός από την πύλη που σχετίζεται με τη γέφυρα, αναφέρει δύο ακόμα πύλες: *τάς Θρακίας πύλας*²⁵⁸ και *τάς πρώτας (πύλας) τοῦ μακροῦ τείχους*²⁵⁹. Και οι δύο έχουν ταυτιστεί από τον ανασκαφέα με δύο από τις πύλες που έχουν ανασκαφεί στην Αμφίπολη. Η πρώτη πύλη, δηλαδή αυτή που συνέδεε την πόλη με την ευρύτερη περιοχή της Θράκης και αυτή που χρησιμοποίησε ο Κλεαρίδας για να επιτεθεί στους Αθηναίους²⁶⁰, έχει αναγνωριστεί σε μια πύλη των κλασικών χρόνων που ανοίγεται στο βόρειο τείχος, ακριβώς λόγω της θέσης της σε σχέση με το δρόμο που θα οδηγούσε στη Θράκη²⁶¹. Η πύλη αυτή εντάσσεται σε μια οχυρή ορθογώνια αυλή, που προεξέχει και στις δύο πλευρές του τείχους και έχει συνολικές διαστάσεις 9,40 x 3,80 μέτρα²⁶². Και πάλι έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες που συχνά δεν αντιτίθενται ούτε, όμως, και συμφωνούν απόλυτα μεταξύ τους. Μια τέτοια άποψη είναι του Gomme, ο οποίος έχοντας εμβαθύνει στην περιγραφή του Θουκυδίδη καταλήγει πως η πύλη αυτή θα πρέπει να βρίσκεται στα

²⁵⁵ A. W. Gomme, τ. III, 1945-1970, 577.

²⁵⁶ N. Jones, *CSCA* 10(1977), 75-76.

²⁵⁷ Ch. Koukouli-Chrysanthaki, 62 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

²⁵⁸ Θουκ. V 10, 1.

²⁵⁹ Θουκ. V 10, 6.

²⁶⁰ Θουκ. V 10, 7.

²⁶¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 131(1975), 61-62.

²⁶² Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 129(1973), 43-45.

ανατολικά ή μάλλον στα βορειοανατολικά της πόλης²⁶³. Η άποψη αυτή δεν αναιρεί την ταύτιση του Λαζαρίδη ούτε, όμως, και την επαληθεύει. Ο Jones φαίνεται να αντιλαμβάνεται τον πειρασμό αυτής της ταύτισης, αλλά διστάζει να την αποδεχτεί καθώς τίποτα δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρχε και μία πύλη στο ανατολικό τείχος, πιο νότια δηλαδή από αυτή που έχει εντοπίσει ο Λαζαρίδης, η οποία να συνέδεε την πόλη με τη Θράκη²⁶⁴. Τέλος, υπάρχει και η καθ' όλα ανατρεπτική άποψη της Κουκούλη-Χρυσανθάκη, που πιστεύει ότι η πύλη αυτή είναι είτε η Ε, περίπου στο μέσο του ανατολικού τείχους, είτε η ΣΤ/Γ, λίγο βορειότερα. Πιο πιθανή θεωρεί τη δεύτερη, καθώς είναι αυτή που ελέγχει το δρόμο από και προς την Ηίονα και είναι η πλησιέστερη στο λόφο 133, όπου πιστεύεται ότι είχε στρατοπεδεύσει ο Κλέων²⁶⁵. Σε αυτή την περίπτωση, λοιπόν, δεν είμαστε σε θέση να επαληθεύσουμε αλλά ούτε και να απορρίψουμε την αρχική ταύτιση του ανασκαφέα που βασίστηκε στο Θουκυδίδη.

Αλλά και η δεύτερη πύλη έχει δημιουργήσει προβλήματα με την ταύτισή της. Ο Θουκυδίδης εκτός από αυτή αναφέρει και την πύλη που οδηγεί στο σταύρωμα²⁶⁶ και το πρόβλημα είναι, αν πρόκειται για μία ή για δύο πύλες, οι οποίες βρίσκονται πολύ κοντά η μία στην άλλη. Ο Λαζαρίδης θεωρεί ότι πρόκειται για μία πύλη που αναφέρεται με δύο διαφορετικούς τρόπους και είναι κάποια από τις τρεις πύλες που έχουν εντοπιστεί στο βόρειο τείχος. Μάλιστα, την ταυτίζει με την πύλη Ζ/Γ, την πιο ανατολική από τις τρεις²⁶⁷. Γενικά, η ταύτιση αυτή είναι πολύ περίπλοκη, επειδή, όταν ο Θουκυδίδης αναφέρεται στην πρώτη πύλη του μακρού τείχους, δε γνωρίζουμε, αν εννοεί την πρώτη από βορρά ή από νότο. Η ασάφεια του κειμένου σε αυτό το σημείο δημιουργεί το πρόβλημα στην επαλήθευση της ταύτισης.

Μια άλλη προβληματική ταύτιση είναι αυτή του ίδιου του σταυρώματος. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται στο σταύρωμα και στην πύλη που οδηγεί σε αυτό²⁶⁸ και ο ανασκαφέας θεωρεί πως οι πάσσαλοι που έχει εντοπίσει στα βόρεια της πόλης μπορεί να είχαν χρησιμεύσει για την κατασκευή του²⁶⁹. Υπάρχει η άποψη του Gomme που υποστηρίζει ότι η κατασκευή αυτή ήταν εντός των τειχών και χρησίμευε για να

²⁶³ A. W. Gomme, τ. III, 1945-1970, 646.

²⁶⁴ N. Jones, *CSCA* 10(1977), 95-96.

²⁶⁵ Ch. Koukouli-Chrysanthaki, 64 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

²⁶⁶ Θουκ. V 10, 6.

²⁶⁷ Ch. Koukouli-Chrysanthaki, 64 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002.

²⁶⁸ Θουκ. V 10, 6.

²⁶⁹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 133(1977), 39.

αποκόπτει τη νοτιοανατολική γωνία της πόλης –δηλαδή ένα διατείχισμα—αλλά και η άποψη των Grote, Graves και Busolt, που υποθέτουν ότι το σταύρωμα ήταν μια ελαφριά οχύρωση που ένωνε το τείχος με τη γέφυρα²⁷⁰. Κάτι τέτοιο θα ήταν απαραίτητο, αφού στο χρόνο που έγινε η μάχη (422 π.Χ.) δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί η κατασκευή της οχύρωσης της γέφυρας²⁷¹, δηλαδή οι δύο γραμμές τείχους οι οποίες σχηματίζοντας ένα διάδρομο θα την ένωναν με τον περίβολο της πόλης²⁷². Επομένως, θα ήταν λογική η ύπαρξη μιας πρόχειρης οχύρωσης, για να μη μένει εντελώς αχύλακτη η γέφυρα από την οποία ένας εχθρός θα μπορούσε, όπως και έγινε άλλωστε, να φτάσει στην πόλη. Παρ' όλα αυτά, τα παραπάνω δεν αποτελούν παρά μόνο μία θεωρία, και στην πραγματικότητα δε γνωρίζουμε πού ακριβώς έστεκε αυτό το οχυρωματικό έργο ούτε και έχουμε εντοπίσει με βεβαιότητα κάποιο τμήμα του. Η ελλιπής περιγραφή του Θουκυδίδη σε συνδυασμό με την έλλειψη ανασκαφικών στοιχείων κάνει αδύνατη την αποδοχή ή την απόρριψη της ταύτισης του ανασκαφέα.

Και, αν το πρόβλημα περιοριζόταν απλά σε λανθασμένες ή αβέβαιες ταυτίσεις μεμονωμένων στοιχείων, μάλλον δε θα ήταν τόσο σοβαρό. Στην περίπτωση μιας πόλης όπως η Αμφίπολη, όμως, η αλλαγή στην ταύτιση μιας πύλης ή ενός άλλου στοιχείου μπορεί να αλλάζει ολόκληρη τη γραμμή των τειχών. Μπορεί, δηλαδή, ο Λαζαρίδης²⁷³ να έχει λάβει υπόψη του το ανάγλυφο του εδάφους για την αποτύπωση της γραμμής του τείχους²⁷⁴ και το ίδιο να έχουν κάνει και ο Gomme²⁷⁵ και ο Jones²⁷⁶, αλλά η διαφωνία τους για τη θέση της γέφυρας και των πυλών έχει σαν αποτέλεσμα να παραδίδονται τρία εντελώς διαφορετικά σχέδια του περιβόλου της Αμφίπολης. Και, βέβαια, αυτό δεν είναι το μοναδικό πρόβλημα, καθώς κάθε ταύτιση επηρεάζει την τοπογραφία ολόκληρης της περιοχής. Το φαινόμενο αυτό σε σχέση με την τοπογραφία γίνεται ακόμα πιο έντονο, όταν κληθούμε να ταυτίσουμε τις θέσεις των λόφων²⁷⁷, όπου είχαν στρατοπεδεύσει οι αντίπαλοι και των δρόμων τους οποίους αυτοί χρησιμοποίησαν κατά τη διάρκεια της μάχης.

²⁷⁰ A. W. Gomme, τ. III, 1945-1970, 648-650.

²⁷¹ Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 133(1977), 39.

²⁷² Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 128(1972), 47.

²⁷³ Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 128(1972), εικ. 30.

²⁷⁴ Δ. Ι. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 127(1971), 62.

²⁷⁵ A. W. Gomme, τ. III, 1945-1970, 654.

²⁷⁶ N. Jones, CSCA 10(1977), 78.

²⁷⁷ N. Jones, CSCA 10(1977), 81-86.

Όσον αφορά στην **Αργίλο** το πρόβλημα ξεκινά από το γεγονός ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σχετικά με το αμυντικό της σύστημα είναι ελάχιστα. Παρ' όλα αυτά η θέση της πόλης έχει ταυτιστεί χάρη στις λιγοστές τοπογραφικές παρατηρήσεις του Θουκυδίδη²⁷⁸, που επαληθεύονται και από τα λίγα ευρήματα στους λόφους της Γκράντιστα²⁷⁹ και του Παλαιόκαστρου²⁸⁰.

Τα κατάλοιπα του οικισμού της κλασικής εποχής, που έχουν βρεθεί εκεί, πιστεύεται ότι ανήκουν στον οικισμό *Κερδύλιον*, τη θέση του οποίου αναφέρει ο Θουκυδίδης²⁸¹. Σε αυτή την περίπτωση ο συνδυασμός μιας μικρής αναφοράς στο αρχαίο κείμενο με λίγα υλικά κατάλοιπα επιτρέπει –όχι χωρίς μια μικρή επιφύλαξη—την ταύτιση μιας ολόκληρης πόλης και τη δημιουργία μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για την τοπογραφία της περιοχής.

Μία από τις πιο προβληματικές περιπτώσεις είναι εκείνη της **Ηϊόνας**. Στην πραγματικότητα η θέση της πόλης δεν έχει ταυτιστεί με ακρίβεια. Ο Θουκυδίδης απλά την αναφέρει κατά την αφήγηση των γεγονότων της Αμφίπολης επιτρέποντάς σε μας, απλά, να υπολογίζουμε ότι θα βρισκόταν κάπου κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα και σε απόσταση περίπου πέντε χιλιομέτρων από την Αμφίπολη²⁸².

Η **Γαληψός** είναι μία ακόμα πόλη για την οποία ο Θουκυδίδης δίνει ελάχιστα στοιχεία²⁸³. Παρ' όλα αυτά η έρευνα μπορεί να ταυτίσει τη θέση της χάρη στα επιφανειακά ευρήματα στη θέση Γαϊδουρόκαστρο, 17 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Αμφίπολης²⁸⁴. Σε αυτή την περίπτωση η ασάφεια του αρχαίου κειμένου δε στάθηκε εμπόδιο στην ταύτιση της πόλης, εφόσον έχουν εντοπιστεί τα τείχη και η ακρόπολη της²⁸⁵.

Για την ταύτιση της **Οισύμης** ισχύει περίπου ό,τι και για τη Γαληψό. Μπορεί η αναφορά του Θουκυδίδη²⁸⁶ να μη δίνει και πολλές πληροφορίες, η θέση της πόλης

²⁷⁸ Θουκ. IV 103.

²⁷⁹ Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΔ* 41(1986) Χρονικά Β', 178.

²⁸⁰ Ζ. Μπόνιας, J. Perrault, *AEMΘ* 7(1993), 465.

²⁸¹ Θουκ. V 6, 3.

²⁸² R. A. Bauman, *Aclass* 11(1968), 170.

²⁸³ Θουκ. IV 107.

²⁸⁴ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 861.

²⁸⁵ Γ. Μπακαλάκης, Γ. Ε. Μυλωνάς, *ΑΕ* 87(1938), 54-57.

²⁸⁶ Θουκ. IV 107.

όμως έχει ταυτιστεί από τον Μπακαλάκη χάρη σε τμήματα του τείχους της²⁸⁷, που έχουν βρεθεί στο ακρωτήριο Βρασίδας στα νότια της Νέας Περάμου²⁸⁸.

Μία ακόμα πόλη με άγνωστη μέχρι σήμερα θέση είναι η **Μύρκινος**. Ελάχιστες οι πληροφορίες από το Θουκυδίδη²⁸⁹ και ανύπαρκτα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε πού ακριβώς ήταν η πόλη. Υπολογίζουμε ότι θα βρισκόταν κάπου στα βορειοανατολικά της Αμφίπολης²⁹⁰ και από μια άλλη ιστορική πηγή, τον Ηρόδοτο, πληροφορούμαστε απλά ότι ήταν τειχισμένη²⁹¹.

Για την **Ποτίδαια** η περιγραφή του Θουκυδίδη²⁹² είναι από τις πιο εκτενείς. Τα ανασκαφικά δεδομένα, όμως, δε συντελούν σε μια βέβαιη ταύτιση και στην εξαγωγή περισσότερων ασφαλών συμπερασμάτων.

Το γεγονός ότι η πόλη συνέχισε να υπάρχει και στους ελληνιστικούς χρόνους ως Κασσάνδρεια δημιουργεί προβλήματα στον εντοπισμό της ακριβούς θέσης της κλασικής Ποτίδαιας²⁹³. Παρ' όλο που ο Θουκυδίδης περιγράφει αρκετά καλά τα τείχη της πόλης²⁹⁴, βόρειο και νότιο, σήμερα δεν έχει εντοπιστεί σχεδόν τίποτα από αυτά. Τη γραμμή τους μπορούμε μόνο να την υποθέτουμε θεωρώντας ότι τα μεταγενέστερα τείχη έχουν χτιστεί πάνω στη θεμελίωση των κλασικών²⁹⁵. μια μάλλον επισφαλής υπόθεση, και τα λιγοστά τμήματα που έχουν ανασκαφεί δεν αποδίδονται με βεβαιότητα στην Ποτίδαια ή στην Κασσάνδρεια²⁹⁶.

Είναι γεγονός πως ο ανασκαφέας της πόλης, Κ. Σισμανίδης, φροντίζει να μην παρασύρεται σε υποθέσεις βασισμένος στις περιγραφές του Θουκυδίδη. Ανατρέχει στο αρχαίο κείμενο μόνο στην προσπάθειά του να διαχωρίσει τα ερείπια της κλασικής πόλης από εκείνα της ελληνιστικής²⁹⁷. Πρόκειται εδώ για μια περίπτωση όπου, όσο καλή κι αν είναι η περιγραφή του αρχαίου συγγραφέα, δεν μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη χωρίς τα ανάλογα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

²⁸⁷ Ε. Γιούρη, Χ. Κουκούλη, *AEMΘ* 1(1987), 363-364.

²⁸⁸ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 864.

²⁸⁹ Θουκ. IV 107, 3.

²⁹⁰ P. Flensted-Jensen, *Hist. Einzelschr.* 138(2000), 125.

²⁹¹ Ηρόδ. V 23, 1 & 124, 2.

²⁹² Θουκ. I 56-88.

²⁹³ Κ. Σισμανίδης, *AEMΘ* 3(1989), 360.

²⁹⁴ Θουκ. I 56-64.

²⁹⁵ J. A. Alexander, 1963, 2.

²⁹⁶ Κ. Σισμανίδης, *ΑΔ* 40(1985) Χρονικά Β', 237-238.

²⁹⁷ Κ. Σισμανίδης, *AEMΘ* 3(1989), 365.

Σχετικά με τη **Μένδη** ο Θουκυδίδης δίνει κάποιες πληροφορίες που αφορούν τα τείχη²⁹⁸, την ακρόπολη²⁹⁹ και ένα προάστιό³⁰⁰ της. Η θέση της πόλης έχει ταυτιστεί με την Καλάνδρα στη χερσόνησο της Παλλήνης, όπου η ανασκαφείας, Ι. Βοκοτοπούλου, έχει εντοπίσει τη θέση της ακρόπολης στο ύψωμα Βίγλα και ένα μικρό τμήμα των τειχών της πόλης³⁰¹ καθώς και το προάστιο³⁰².

Η ανασκαφείας, μπορεί χρησιμοποιεί κάποιες φορές την *Ιστορία* του Θουκυδίδη³⁰³, βασίζεται όμως συχνά και στις παρατηρήσεις του Meritt³⁰⁴, ο οποίος είχε επισκεφτεί την περιοχή στη δεκαετία του 1920. Ο Meritt με τη σειρά του φαίνεται να εμπιστεύεται πολύ το αρχαίο κείμενο καθώς κάνει ανεπιφύλακτα πολλές τοπογραφικές παρατηρήσεις βασιζόμενος σε αυτό. Δεν ταυτίζει μόνο τη θέση της ακρόπολης³⁰⁵, αλλά και το λόφο, όπου είχε στρατοπεδεύσει ο Πολυδαμίδας³⁰⁶, και το μονοπάτι, που χρησιμοποίησαν ο Νικίας με το στρατό του για να ξεφύγουν από τους εχθρούς³⁰⁷. Επιπλέον, δε διστάζει να υποστηρίξει πως οι λίγες λιθόπλινθοι που είχαν βρεθεί πεσμένες στην παραλία ανήκαν στα τείχη της ακρόπολης που κάποτε έφταναν μέχρι τη θάλασσα³⁰⁸.

Στην πραγματικότητα, οι ταυτίσεις της Βοκοτοπούλου για την ακρόπολη και τα τείχη είναι καλά τεκμηριωμένες σύμφωνα με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα³⁰⁹ και τις παρατηρήσεις του Meritt, ο οποίος είχε την ευκαιρία να δει πράγματα που στην εποχή των ανασκαφών δεν ήταν πια στη θέση τους³¹⁰. Η ταύτιση, όμως, από τον τελευταίο του λόφου και του μονοπατιού³¹¹ σύμφωνα με τα ελάχιστα στοιχεία που δίνει ο

²⁹⁸ Θουκ. IV 130, 6.

²⁹⁹ Θουκ. IV 130-131.

³⁰⁰ Θουκ. IV 130, 6.

³⁰¹ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 321.

³⁰² Ι. Βοκοτοπούλου, *AEMΘ* 4(1990), 409-413.

³⁰³ Ι. Βοκοτοπούλου, 1987, 280.

³⁰⁴ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 447-460.

³⁰⁵ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 447-448.

³⁰⁶ Θουκ. IV 130, 2.

³⁰⁷ Θουκ. IV 130, 3.

³⁰⁸ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 449-450.

³⁰⁹ J. Vokotopoulou, *ABSA* 91(1996), 321.

³¹⁰ Κ. Σισμανίδης, *ΑΔ* 41(1986) Χρονικά Β', 148.

³¹¹ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 449-450.

Θουκυδίδης³¹² είναι μάλλον παρακινδυνευμένη. Σε αυτή την περίπτωση το αρχαίο κείμενο μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμο για την ερμηνεία των καταλοίπων από τον ερευνητή. Όταν, όμως, αυτό τον παρασύρει σε μη απόλυτα τεκμηριωμένα συμπεράσματα, η χρήση του έχει όχι και τόσο χρήσιμα αποτελέσματα.

Στην περίπτωση της **Σκιώνης** ο Θουκυδίδης δίνει κάποιες πληροφορίες για την ακρόπολη της πόλης και το περιτείχισμα, που είχαν χτίσει εκεί οι Αθηναίοι³¹³. Τα ανασκαφικά στοιχεία³¹⁴, όμως, είναι τόσο λίγα και αποσπασματικά, ώστε δεν επαρκούν για να επιβεβαιώσουν τα όσα περιγράφονται στο αρχαίο κείμενο.

Το μόνο που μας επιτρέπεται είναι κάποιες τοπογραφικές παρατηρήσεις³¹⁵ και η ταύτιση της πόλης με τη θέση Μύτικας³¹⁶ στη χερσόνησο της Παλλήνης. Σε αυτή την περίπτωση δεν είναι το κείμενο που είναι ανεπαρκές αλλά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που, καθώς είναι ελάχιστα, δε δικαιολογούν την περαιτέρω χρήση του κειμένου.

Το παράδειγμα της **Ολύνθου** είναι χαρακτηριστικό για την περίπτωση που ούτε το αρχαίο κείμενο³¹⁷ δίνει πολλές πληροφορίες αλλά ούτε και τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι επαρκή³¹⁸, με αποτέλεσμα οι δύο αυτές πηγές να μην είναι σε θέση να επιβεβαιώσουν η μία την άλλη. Το γεγονός ότι τα τείχη της πόλης ήταν μάλλον πλίνθινα και χωρίς ευθυντηρία³¹⁹ δεν έχει συντελέσει στην καλή διατήρησή τους. Τα μικρά τμήματα μαζί με μία πύλη³²⁰, που σώζονται, είναι πολύ λίγα για να επιτρέψουν την ακριβή ανασύνθεση της εικόνας, που, μάλλον γενικά, περιγράφει ο Θουκυδίδης.

³¹² Θουκ. IV 131, 2-3.

³¹³ Θουκ. IV 132-133.

³¹⁴ M. H. Hansen, T. H. Nielsen, 2004, 842.

³¹⁵ B. D. Meritt, *AJA* 27(1923), 450-451.

³¹⁶ Κ. Σισμανίδης, *ΑΔ* 41(1986) Χρονικά Β', 149.

³¹⁷ Θουκ. I 62-63.

³¹⁸ N. D. Cahill, 1991, 108.

³¹⁹ F. E. Winter, 1971, 131-132.

³²⁰ N. D. Cahill, 1991, 106-108.

Στην έρευνα για την **Τορώνη** επικρατεί περίπου η ίδια κατάσταση που επικρατεί και για την Αμφίπολη. Η περιγραφή του Θουκυδίδη³²¹ είναι εκτενής, με αποτέλεσμα ο ανασκαφέας, Α. Καμπίτογλου, να «γνωρίζει» εκ των προτέρων τι αναζητά και τι πρόκειται να συναντήσει³²².

Οι ανασκαφές³²³ έχουν φέρει στο φως πολλά στοιχεία του αμυντικού συστήματος της πόλης, το οποία ο ανασκαφέας συσχετίζει με τα όσα αναφέρει ο Θουκυδίδης. Σε αυτούς τους συσχετισμούς, όμως, υπάρχουν και κάποια προβλήματα, αρκετά από τα οποία επισημαίνει και ο ίδιος ο Καμπίτογλου. Κατ' αρχάς, όπως είναι αναμενόμενο, η χρονολόγηση των επιμέρους στοιχείων είναι αρκετά περίπλοκη καθώς η ζωή της πόλης συνεχίστηκε και στους επόμενους αιώνες και τα τείχη της επισκευάστηκαν και ξαναχτίστηκαν πολλές φορές³²⁴.

Ένα από τα προβληματικά σημεία είναι η ταύτιση³²⁵ του λόφου του Ανεμόμυλου με το ανώτατον φυλακτήριον που αναφέρει ο Θουκυδίδης³²⁶. Μπορεί η θέση του λόφου να ταιριάζει στη θέση ενός τέτοιου κτίσματος, αλλά τα κατάλοιπα που έχουν βρεθεί εκεί χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή³²⁷. Ο όρος *φυλακτήριον* χρησιμοποιείται και αλλού από το Θουκυδίδη³²⁸ με την έννοια μιας εγκατάστασης (πύργου) όπου παραμένουν φρουροί³²⁹. Επομένως, θα περίμενε κανείς να υπάρχουν υλικά κατάλοιπα και της κλασικής εποχής στη θέση Ανεμόμυλος. Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν δε μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι εκεί έστεκε το *φυλακτήριον* της εποχής που περιγράφει ο Θουκυδίδης. Ένα άλλο πρόβλημα είναι το γεγονός ότι δεν έχει εντοπιστεί το περιτείχισμα³³⁰, που σύμφωνα με το αρχαίο κείμενο είχε χτίσει ο Βρασίδας³³¹. Σε αυτή την περίπτωση το ενδεχόμενο να υπάρχει λάθος

³²¹ Θουκ. IV 110-115 & V 2-3.

³²² Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975), 103-109.

³²³ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975) –134(1978), 137(1981) –138(1982), 140(1984) –142(1986), 144(1988), 146(1990), 149(1993) –150(1994).

³²⁴ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975), 111-115.

³²⁵ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975), 109.

³²⁶ Θουκ. IV 110, 2.

³²⁷ Α. Cambitoglou, 27 στο Μ. Stamatopoulou, Μ. Yeroulanou (eds.), 2002.

³²⁸ Θουκ. IV 31.

³²⁹ Γ. Α. Λώλος, *Greek defensive works: a commentary on the ancient terms* [αδημοσίευτη μελέτη].

³³⁰ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 131(1975), 108.

³³¹ Θουκ. V 2, 3.

στην ανάγνωσή του αρχαίου κειμένου³³² δε μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα.

Οι υπόλοιποι προβληματισμοί αφορούν στο ακρωτήριο Λήκυθος. Ο Θουκυδίδης αναφέρει μόνο την οχύρωση του ισθμού³³³, αλλά ο Καμπίτογλου έχει εντοπίσει κατάλοιπα οχύρωσης και στην απέναντι ακτή του ακρωτηρίου³³⁴. Ίσως, λοιπόν, να υπήρχε κάποια περιμετρική οχύρωση την οποία ο Θουκυδίδης δεν ανέφερε. Ακόμα, αξιοσημείωτο είναι πως οι υποβρύχιες έρευνες δίνουν μια κάπως διαφορετική εικόνα³³⁵ για τον ισθμό του ακρωτηρίου από αυτή που περιγράφει ο Θουκυδίδης³³⁶. Δημιουργούνται, έτσι, απορίες για το κατά πόσο ο Θουκυδίδης είχε επισκεφτεί ο ίδιος αυτές τις περιοχές—όπως ξέρουμε ότι συνέβαινε με την Αμφίπολη—και για το αν ήταν σε θέση να ελέγχει την αξιοπιστία όλων των πληροφοριών του.

Στην πραγματικότητα η περίπτωση της Τορώνης—όπως και εκείνη της Αμφίπολης—είναι από τις πιο ευνοϊκές για την έρευνα. Υπάρχουν πολλές πληροφορίες από την ιστορική πηγή και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι επίσης πλούσια. Και πάλι, όμως, υπάρχουν προβλήματα που προκύπτουν από το συνδυασμό των δύο.

Τέλος, υπάρχει και η **Θυσσός**, όπου για μία ακόμα φορά η αναφορά του Θουκυδίδη³³⁷ δεν μπορεί να βοηθήσει στην ταύτιση της θέσης της πόλης. Εξάλλου, πρόκειται για μια απλή αναφορά και όχι για λεπτομερή περιγραφή, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις της Αμφίπολης ή της Τορώνης. Στη λύση του προβλήματος δεν έχει βοηθήσει ούτε η αρχαιολογική έρευνα, εφόσον δεν έχει βρεθεί κάτι σχετικό.

Είναι πιθανό ότι ακόμα και ο ίδιος ο Θουκυδίδης γνώριζε ελάχιστα για οικισμούς, όπως είναι η Θυσσός ή ότι δεν τους θεωρούσε αρκετά σημαντικούς, ώστε να δώσει περισσότερες πληροφορίες για αυτούς.

³³² Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 144(1988), 188.

³³³ Θουκ. IV 113, 2.

³³⁴ Ο. Τ. Jones, Γ. Κ. Παπαδόπουλος, Α. Καμπίτογλου, 2001, 73.

³³⁵ Α. Καμπίτογλου, *ΠΑΕ* 149(1993), 120-122.

³³⁶ Θουκ. IV 113-115.

³³⁷ Θουκ. IV 109 & V 35.

Πόλη	Αρχαιολόγος	Ταυτισμένη θέση	Αναφορά από Θουκυδίδη	Ευρήματα
Αμφίπολη	Δ. Ι. Λαζαρίδης	✓	IV 102-104 & V 10	Τείχος, 2 πύλες, γέφυρα
Άργιλος	Δ. Ι. Λαζαρίδης, Ζ. Μπόνιας, J Perrault	✓	IV 103 & V 6	Τείχος, πύλη, φρούριο, ακρόπολη
Ηιών	-	X	IV 107	-
Γαληψός	Γ. Μπακαλάκης	✓	IV 107 & V 6	Τείχος
Οισύμη	Γ. Μπακαλάκης, Ε. Γιούρη, Χ. Κουκούλη	✓	IV 107	Τείχος
Μύρκινος	-	X	IV 107	-
Ποτίδαια	Κ. Σισμανίδης	✓	I 56-88	Τείχος
Μένδη	Ι. Βοκοτοπούλου	✓	IV 130-131	Ακρόπολη, τείχος
Σκιώνη	Κ. Σισμανίδης	✓	IV 131-133 & V 2	Πύργος
Όλυνθος	D. M. Robinson	✓	I 62-63	Τείχος, πύλη
Τορώνη	Α. Καμπίτογλου	✓	IV 110-115 & V 2-3	Τείχος, φρούριο, Λήκυθος, λιμάνι
Θυσσός	-	X	IV 109 & V 35	-

Πίνακας 1. Το δείγμα των δώδεκα πόλεων

Επομένως, από το παραπάνω δείγμα των δώδεκα πόλεων (**Πίν. 1**) προκύπτουν πέντε διαφορετικές περιπτώσεις που μπορεί να συναντήσει κανείς κατά το συνδυασμό μιας αρχαίας ιστορικής πηγής, όπως είναι η *Ιστορία* του Θουκυδίδη, με την αρχαιολογική έρευνα. Ο σκοπός μου εδώ είναι να παρουσιάσω και τις πέντε για να εξακριβώσω ποιος από τους συνδυασμούς είναι ο πιο αποτελεσματικός και ποια προσέγγιση του αρχαίου κειμένου από τον αρχαιολόγο επιφυλάσσει τους λιγότερους κινδύνους.

Η πρώτη περίπτωση είναι εκείνη κατά την οποία η ιστορική πηγή μας παρέχει κάποιες, αλλά όχι πολύ λεπτομερείς, πληροφορίες και υπάρχουν και λίγα, αποσπασματικά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν πόλεις όπως η **Αργίλος**, η **Μένδη** και η **Όλυνθος**. Ο Θουκυδίδης δε δίνει πολλές πληροφορίες για τη θέση και το αμυντικό σύστημα της καθεμιάς αλλά και τα σχετικά ευρήματα δεν είναι πολλά. Παρ' όλα αυτά οι θέσεις και των τριών είναι ταυτισμένες και είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κάποια πράγματα για την οχύρωσή τους. Αυτό σημαίνει πως καμία από τις δύο πλευρές δεν είναι επαρκής από μόνη της, αλλά, όταν συνδυάζονται, μπορούν να δώσουν κάποια ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Στη δεύτερη περίπτωση απουσιάζουν στην ουσία και οι δύο πλευρές, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην έρευνα. Πρόκειται για πόλεις που αναφέρονται σχεδόν μόνο ονομαστικά στο κείμενο και από τις οποίες δεν υπάρχουν υλικά κατάλοιπα ταυτισμένα με ασφάλεια. Είναι πόλεις όπως η **Ηιόνα**, η **Μύρκινος** και η **Θυσσός**, που αναφέρονται φευγαλέα από το Θουκυδίδη είτε γιατί βρέθηκαν στο δρόμο κάποιου στρατηγού είτε γιατί έπαιξαν ένα μικρό ρόλο στα γεγονότα της Αμφίπολης. Το αποτέλεσμα είναι οι θέσεις τους να είναι αταύτιστες και, έτσι, δημιουργείται το εξής ερώτημα. Αν ο Θουκυδίδης έλεγε περισσότερα για αυτές, θα γνωρίζαμε τη θέση τους με βεβαιότητα χωρίς να έχουμε εντοπίσει τα ερείπιά τους; Είναι, δηλαδή, απαραίτητη η ιστορική πηγή για την ταύτιση τους ή αυτή θα ήταν δυνατή, αν ακόμα και τώρα, ερχόντουσαν στο φως τα ανάλογα ευρήματα;

Στις δύο επόμενες περιπτώσεις οι πληροφορίες προέρχονται μόνο από τη μία και όχι και από τις δύο πλευρές. Στην τρίτη περίπτωση, δηλαδή, το αρχαίο κείμενο μας δίνει πλούσιες και σαφείς πληροφορίες, αλλά τα σχετικά ευρήματα είναι ελάχιστα. Αυτό συμβαίνει στην **Ποτίδαια** και τη **Σκιώνη**, όπου οι περιγραφές του Θουκυδίδη είναι καλές, τα κατάλοιπα όμως δεν είναι αρκετά για να τις επιβεβαιώσουν. Στην Ποτίδαια δεν είμαστε εντελώς σίγουροι για τη θέση της κλασικής πόλης και των τειχών

της και στη Σκιώνη σχεδόν τίποτα από αυτά που αναφέρει ο Θουκυδίδης δεν έχει βρεθεί.

Αξιοσημείωτο είναι πως παρά την καλή περιγραφή του Θουκυδίδη, Σισμανίδης, ανασκαφέας της Ποτίδαιας, δεν παρασύρεται από αυτή και αναζητά την αξιοπιστία του αρχαιολογικού ευρήματος. Είναι προφανές ότι το κείμενο από μόνο του, όσο αξιόπιστο κι αν είναι, δεν αρκεί για την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων.

Στην τέταρτη περίπτωση συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο. Αυτό που έχουμε είναι τα κατάλοιπα, ενώ αυτό που λείπει είναι η σαφήνεια και οι λεπτομέρειες στο αρχαίο κείμενο. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται παραδείγματα, όπως η **Γαληψός** και η **Οισύμη**, πόλεις με ταυτισμένη θέση και πολλά σχετικά ευρήματα, αλλά με μηδαμινή θέση στην αφήγηση του Θουκυδίδη. Επισκιάζονται και αυτές από τα γεγονότα της Αμφίπολης και τη σημασία τους για τον αρχαίο κόσμο αλλά και για τον ίδιο το Θουκυδίδη. Αυτό, βέβαια, δεν έχει εμποδίσει την έρευνα να τις τοποθετήσει στο χώρο και να τις συσχετίσει με τα αντίστοιχα κατάλοιπα. Το συμπέρασμα είναι πως η αξιοπιστία του χειροπιαστού αρχαιολογικού ευρήματος είναι σαφώς μεγαλύτερη από εκείνη του αρχαίου κειμένου, όχι όμως και απόλυτη, καθώς πάντα θα υπάρχουν αμφιβολίες και επιφυλάξεις.

Η πέμπτη και τελευταία περίπτωση είναι αυτή που μοιάζει η πιο ισορροπημένη και ιδανική. Είναι η περίπτωση της **Αμφίπολης** και της **Τορώνης**, για τις οποίες ο Θουκυδίδης αφιερώνει ολόκληρα κεφάλαια στην *Ιστορία* του και στις οποίες έχουν διενεργηθεί μακροχρόνιες ανασκαφές με πολλά ευρήματα. Φαίνεται πως ο Θουκυδίδης θεωρεί αυτά τα γεγονότα από τα πιο σημαντικά του πελοποννησιακού πολέμου και, τουλάχιστον όσον αφορά στην Αμφίπολη, είναι προφανής η βαθύτερη επιθυμία του να αποσαφηνίσει πως έγιναν τα πράγματα για τα οποία ο ίδιος κατηγορήθηκε αλλά και εύλογο το γεγονός ότι είναι αυτός που τα γνωρίζει, και αυτά και την περιοχή, καλύτερα από τον καθένα.

Οι ανασκαφές και στους δύο αυτούς χώρους είχαν πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Στην Αμφίπολη ήρθε στο φως ένα πλήρες αμυντικό σύστημα μιας μεγάλης πόλης και χάρη στις περιγραφές του Θουκυδίδη η εικόνα των γεγονότων του 422 π.Χ. έγινε πολύ πιο σαφής. Στην Τορόνη όλα τα επιμέρους στοιχεία που ήρθαν στο φως συνετέλεσαν στην ανασύνθεση της εικόνας της ισχυρής εμπορικής πόλης που διεκδίκησε ο Βρασίδης στα 424/3π.Χ. Πράγματι, αυτός ο συνδυασμός μοιάζει ιδανικός. Κρύβει, όμως, και μια παγίδα για τον ερευνητή.

Χάρη στο κείμενο του Θουκυδίδη τόσο ο Λαζαρίδης στην Αμφίπολη όσο και ο Καμπίτογλου στην Τορώνη γνώριζαν εκ των προτέρων πολλά από αυτά που θα έβρισκαν. Το γεγονός αυτό έχει σίγουρα και αρκετά πλεονεκτήματα, όπως, επίσης, και το γεγονός ότι ήταν σε θέση να γνωρίζουν αρκετά πράγματα για τη τοπογραφία της περιοχής. Το πρόβλημα είναι ότι αυτή η εκ των προτέρων γνώση μπορεί να έχει και τα αντίθετα αποτελέσματα. Όταν ανασκάπτοντας αναζητά κανείς κάτι συγκεκριμένο, τείνει να ταυτίσει ό,τι κι αν βρει με αυτό που αναζητούσε. Όταν, μάλιστα, έχουμε να κάνουμε με μια αρκετά αξιόπιστη πηγή, όπως είναι η *Ιστορία* του Θουκυδίδη, ο κίνδυνος είναι μεγαλύτερος.

Σε αυτή την περίπτωση, λοιπόν, η ιστορική πηγή μπορεί πολύ εύκολα από χρήσιμο βοήθημα να μετατραπεί σε εμπόδιο για την έρευνα. Όπως ανέφερα παραπάνω, οι ταυτίσεις του Λαζαρίδη έχουν απασχολήσει πολύ τους μεταγενέστερους ερευνητές και δεν έχουν επαληθευτεί όλες, ενώ και στην Τορώνη υπάρχουν πολλά προβλήματα γύρω από τις ταυτίσεις του Καμπίτογλου, τα οποία διαπιστώνει κάποιες φορές και ο ίδιος. Και οι δύο αυτοί πολύ σημαντικοί αρχαιολόγοι έχουν βασιστεί σε μεγάλο βαθμό σε μια ιστορική πηγή, που από μόνη της έχει συχνά προκαλέσει ενστάσεις και διαφωνίες ανάμεσα στους επιστήμονες. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχουν οι ανάλογες ενστάσεις και για τις διαπιστώσεις σχετικά με την Αμφίπολη και την Τορώνη, ώστε ο συνδυασμός των αρχαιολογικών δεδομένων με την ιστορική πηγή να μην είναι τόσο απλός όσο φαινόταν στην αρχή.

Δ. Συμπεράσματα

Από την αξιολόγηση, λοιπόν, της επιρροής του Θουκυδίδη πάνω στο σύγχρονο αρχαιολόγο και την αντικειμενικότητά του προέκυψε πως ο τελευταίος μπορεί εύκολα να παραπλανηθεί και να παρασυρθεί σε λανθασμένα ή επισφαλή συμπεράσματα. Επομένως, εδώ υπάρχει ένα ευρύτερο ζήτημα διάδρασης ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, το οποίο έχει επισημανθεί επιγραμματικά και στην Εισαγωγή.

Το σύνολο της θεωρίας αυτού του ζητήματος έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές εδώ και χρόνια και, ασφαλώς, θα ήταν αδύνατον να παρουσιαστεί πλήρως στα πλαίσια μιας διπλωματικής εργασίας. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι πως παλιότερα αρκετοί ιστορικοί θεωρούσαν τους αρχαιολόγους ανίκανους να κατανοήσουν την ουσία των αρχαίων κειμένων και έτσι φρόντιζαν η μελέτη τους να είναι απομονωμένη από τη μελέτη των υλικών καταλοίπων³³⁸. Από την άλλη κάποιοι ιστορικοί που υποστήριζαν την αρχαιολογική έρευνα έρχονταν σε σύγκρουση με τους συναδέλφους τους που έμεναν προσκολλημένοι στα κείμενα³³⁹. Το αποτέλεσμα ήταν η αποξένωση μεταξύ των δύο επιστημών σε μεγάλο βαθμό και η σύγκρουση μεταξύ των ερευνητών τους. Σήμερα, ευτυχώς, τα πράγματα έχουν αλλάξει και η έρευνα είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται πως η επικοινωνία ανάμεσα στην Ιστορία και την κλασική Αρχαιολογία είναι τόσο απαραίτητη όσο και αναπόφευκτη³⁴⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της παραδοχής δίνουν οι ανασκαφείς της Ολύνθου, όταν τεκμηριώνουν τη χρονολόγηση των γεγονότων της πόλης όχι μόνο με αρχαιολογικά αλλά και με ιστορικά τεκμήρια³⁴¹. Παρ' όλα αυτά, ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει η αμφισβήτηση και ο προβληματισμός για το είδος αυτής της επικοινωνίας.

Εξάλλου, το ζητούμενο εδώ δεν είναι αν ο αρχαιολόγος πρέπει να χρησιμοποιεί την ιστορική πηγή αλλά το πώς πρέπει να τη χρησιμοποιεί. Είναι αλήθεια πως οι ιστορικές πηγές είναι μάλλον προνομιούχες σε σχέση με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, αλλά αυτό δε σημαίνει πως πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν απόλυτα άμεσες απεικονίσεις των γεγονότων, αλλά, αντίθετα, με προσοχή και επιφύλαξη³⁴². Αυτό είναι στην ουσία και ό,τι προέκυψε από το παράδειγμα που εξετάστηκε στα παραπάνω κεφάλαια. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπως εκείνες της Μένδης και της Αργίλου, όπου ο συνδυασμός της ιστορικής πηγής με την αρχαιολογική έρευνα είναι πολύ χρήσιμος αλλά και άλλες,

³³⁸ C. J. Arnold, 34 στο J. L. Bintliff, C. F. Gaffney (eds.), 1986.

³³⁹ J. L. Bintliff, 8 στο J. L. Bintliff, C. F. Gaffney (eds.), 1989.

³⁴⁰ C. J. Arnold, 38 στο J. L. Bintliff, C. F. Gaffney (eds.), 1986.

³⁴¹ D. M. Robinson, J. W. Graham, VIII, 1938, 8-9.

³⁴² J. K. Papadopoulos, *OJA* 18(1999), 383-384.

όπως εκείνες της Ποτίδαιας και της Σκιώνης, όπου η ιστορική πηγή από μόνη της δεν επαρκεί. Τέλος, υπάρχουν και οι περιπτώσεις της Αμφίπολης και της Τορώνης, όπου η *Ιστορία* του Θουκυδίδη αφ' ενός υπήρξε σημαντικότερο βοήθημα αφ' ετέρου ίσως και να παρέσυρε τους αρχαιολόγους σε όχι και τόσο ασφαλή συμπεράσματα και ερμηνείες.

Για να κατανοήσουμε για ποιους λόγους συμβαίνει αυτό, θα πρέπει ίσως να στραφούμε περισσότερο προς τον ίδιο τον αρχαίο ιστορικό και να αναρωτηθούμε πώς αντιμετωπίζει ο ίδιος το αντικείμενο και την «επιστήμη» του. Μια γενικά παραδεκτή άποψη είναι πως η *Ιστορία* γράφεται πάντα από τους νικητές,³⁴³ και αυτό είναι κάτι που μάλλον διέπει το έργο του Θουκυδίδη, καθώς ο ίδιος είναι Αθηναίος και η πόλη του ήταν τότε η ισχυρότερη της Ελλάδας. Μπορεί οι συμπολίτες του να τον έχουν εξορίσει δεν παύει, όμως, να έχει γαλουχηθεί με τα ιδανικά αυτής της πόλης, τα οποία ίσως να επηρεάζουν το έργο του. Εξάλλου, η καταγραφή των γεγονότων που αφορούν στις δώδεκα πόλεις του παραδείγματός μας θα μπορούσε να έχει επηρεαστεί και από έναν άλλο παράγοντα, το γεγονός ότι είναι όλες τους αποικίες. Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι ποιος τελικά γράφει την ιστορία μιας αποικίας, η ίδια ή η μητρόπολη, που την πατρνάρει και συχνά την ελέγχει³⁴⁴. Στην περίπτωση του Θουκυδίδη, βέβαια, θα ήταν άτοπο να μιλάμε για έλλειψη αντικειμενικότητας καθώς για τα δεδομένα της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας, που από πολλούς θεωρείται άμεση συνέχεια του ηρωικού έπους³⁴⁵, είναι ένα από τα πιο αντικειμενικά και ίσως το πρώτο αμιγώς ιστορικό έργο. Με τα δεδομένα της σύγχρονης Ιστορίας, όμως, εντοπίζονται σημεία όπου η αντικειμενικότητα του συγγραφέα χωλαίνει. Το πιο σημαντικό είναι ίσως η περιγραφή των γεγονότων της Αμφίπολης³⁴⁶, όπου πολλοί πιστεύουν ότι ο Θουκυδίδης δε δίνει όλη την αλήθεια των γεγονότων στην προσπάθειά του να δικαιολογηθεί για όσα τον κατηγορούν οι συμπολίτες του³⁴⁷. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο, λοιπόν, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη από τον αρχαιολόγο που βασίζεται σε αυτή την περιγραφή για να ερμηνεύσει τα αντίστοιχα υλικά κατάλοιπα. Ακόμα, όσον αφορά στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, αξιοσημείωτο είναι πως και οι ίδιοι οι αρχαίοι ιστορικοί στρέφονται στο παρελθόν και χρησιμοποιούν

³⁴³ J. K. Papadopoulos, OJA 18(1999), 383.

³⁴⁴ J. K. Papadopoulos, OJA 18(1999), 384.

³⁴⁵ E. D. Schwarz, 1929³ (ανατ. 1960), 20.

³⁴⁶ Θουκ. IV 102-104 & V 10.

³⁴⁷ J. R. Ellis, *Antichthon* 12(1978), 29.

τα υλικά κατάλοιπα για να συνθέσουν τις ιστορίες τους.³⁴⁸ Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης δίνει τον τίτλο *Αρχαιολογία*³⁴⁹ στο πρώτο μέρος της *Ιστορίας* του³⁵⁰, όπου αναφέρεται στην πριν από τον ίδιο ιστορία των Ελλήνων. Και το πιο σημαντικό είναι ότι τουλάχιστον σε δύο από τις δέκα συνολικά περιπτώσεις, που αναφέρει τις πηγές του, οι πηγές αυτές είναι αρχαιολογικής φύσης³⁵¹.

Όλες αυτές οι παράμετροι παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στον τρόπο που θα προσεγγίσει, θα ερμηνεύσει και θα χρησιμοποιήσει ο σύγχρονος αρχαιολόγος την αρχαία ιστορική καταγραφή. Για να το πετύχει αυτό με τις λιγότερες δυνατόν απώλειες και τα καλύτερα δυνατόν αποτελέσματα, είναι απαραίτητο να έχει κατανοήσει την ίδια τη φύση της πηγής. Τις περισσότερες φορές η τελευταία χαρακτηρίζεται από αυτοτέλεια, καθώς είναι ανεξάρτητη από τις υποθέσεις και τα επιχειρήματα του αρχαιολόγου, αλλά και από αμεσότητα, καθώς ο αρχαίος ιστορικός έχει συνήθως χρονολογική και όχι πάντοτε γνωστική οικειότητα με τα γεγονότα που περιγράφει³⁵². Δηλαδή, ο Θουκυδίδης γνωρίζει καλά τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου, γιατί αυτά συνέβησαν στην εποχή του και όχι επειδή ο ίδιος ήταν αυτόπτης μάρτυρας σε όλα. Κάτι ακόμα που θα εξασφάλιζε μια πιο ασφαλή χρήση των αρχαίων γραπτών πηγών είναι η απόκτηση της συνείδησης ότι η αρχαιολογική έρευνα είναι ένας ενεργός συνδυασμός πηγών, οι οποίες, αν και ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλληλοσυνδέονται μέσω των κοινωνιών και των ανθρώπων³⁵³. Αυτό σημαίνει πως και οι ίδιες οι γραπτές πηγές δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται σαν διαφανή παράθυρα στον αρχαίο κόσμο. Και η ίδια η ιστορία, όπως και τα αρχαιολογικά ευρήματα, χρειάζεται να ερμηνευτεί προτού χρησιμοποιηθεί ως πηγή, αφού υπάρχουν πολλοί παράγοντες που μεσολαβούν ανάμεσα στο ίδιο το γεγονός και την καταγραφή του³⁵⁴. Ο σημαντικότερος από αυτούς τους παράγοντες και, μάλιστα, αυτός που πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη είναι η ανθρώπινη κοινωνία στα πλαίσια της οποίας συντελείται πρώτα και καταγράφεται έπειτα το γεγονός. Χαρακτηριστικό είναι πως τα τελευταία χρόνια και η κλασική

³⁴⁸ J. A. Lloyd, 41 στο J. L. Bintliff, C. F. Gaffney (eds.), 1989.

³⁴⁹ A. M. Snodgrass, 58-59 στο J. L. Bintliff (ed.), 1991.

³⁵⁰ Θουκ. I 1-23.

³⁵¹ R. M. Cook, *ABSA* 50(1955), 267.

³⁵² M. Shanks, 1996, 119-120.

³⁵³ M. Shanks, 1996, 120.

³⁵⁴ M. Shanks, 1996, 121-122.

Αρχαιολογία συνδέεται όλο και πιο στενά με το χώρο των κοινωνικών επιστημών – κάτι που είχε συμβεί νωρίτερα με τον τομέα της προϊστορικής αρχαιολογίας³⁵⁵.

Όλες οι παραπάνω συμπερασματικές επισημάνσεις συμβάλλουν στην εξαγωγή ενός και μόνου συνολικού συμπεράσματος, το οποίο είναι η προσπάθεια που πρέπει να καταβάλλει ο κλασικός αρχαιολόγος για να εξασφαλίσει την αντικειμενικότητα των θέσεών του, όταν καταφεύγει στη βοήθεια των γραπτών ιστορικών πηγών. Όπως έχω αναφέρει και παραπάνω, ο σκοπός μου εδώ δεν είναι να κρίνω το έργο των παλιότερων διακεκριμένων αρχαιολόγων, καθώς η προσφορά τους είναι αδιαμφισβήτητη, αλλά να εξετάσω ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για τους νεότερους να προσεγγίσουν εκείνες εκ νέου ή άλλες περιπτώσεις συνδυασμού των γραπτών πηγών με την αρχαιολογική έρευνα. Τα παραδείγματα του παρελθόντος οδηγούν στο συμπέρασμα πως σήμερα πια ο κλασικός αρχαιολόγος οφείλει, τουλάχιστον όσον αφορά στις πηγές του, να αναλαμβάνει την ευθύνη των επιλογών του κι όχι να κρύβεται πίσω από πιθανές εκδοχές του παρελθόντος³⁵⁶.

Η ιστορική πηγή μπορεί να γίνει το πολυτιμότερο, ίσως, εργαλείο για τον αρχαιολόγο αρκεί να προσεγγίζεται με κριτική διάθεση και να συνυπολογίζονται όλοι οι παράγοντες που τυχόν έχουν επηρεάσει την αντικειμενικότητά της. Ο πιο ασφαλής τρόπος για να γίνεται αυτό είναι να μελετώνται και οι κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες η Ιστορία διαμορφώνεται, γράφεται και αναπαράγεται. Ασφαλώς, δε θα ήταν σε καμία περίπτωση χρήσιμο να φτάσουμε στο άλλο άκρο και να αντιμετωπίσουμε με δυσπιστία και απαξίωση κάθε γραπτή ιστορική πηγή. Η καχυποψία αυτή θα ήταν ανασταλτικός παράγοντας για την ερμηνεία του κλασικού παρελθόντος, γιατί η ερμηνεία αυτή θα ήταν μεροληπτική και καθόλου αντικειμενική. Εξάλλου, είναι γνωστό πως η κλασική Αρχαιολογία «μοιράζεται» κάποιους πολύ σημαντικούς τομείς της, όπως είναι η επιγραφική, με την ιστορική έρευνα και έχει κερδίσει πολλά από αυτό. Θεωρώ πως έχει να κερδίσει πολύ περισσότερα, αν στο μέλλον συνεχίσει να «μοιράζεται» πράγματα και να συνεργάζεται με την Ιστορία. Η σύγχρονη Αρχαιολογία αποκτά διεπιστημονικό χαρακτήρα καθώς αλληλεπιδρά με διάφορες επιστήμες³⁵⁷. Η μελέτη του παρελθόντος απαιτεί την επεξεργασία και την ερμηνεία τόσο υλικών όσο και γραπτών καταλοίπων και μόνο ο συνδυασμός επιστημονικών αντικειμένων θα

³⁵⁵ J. L. Bintliff, 7 στο J. L. Bintliff, C. F. Gaffney (eds.), 1989.

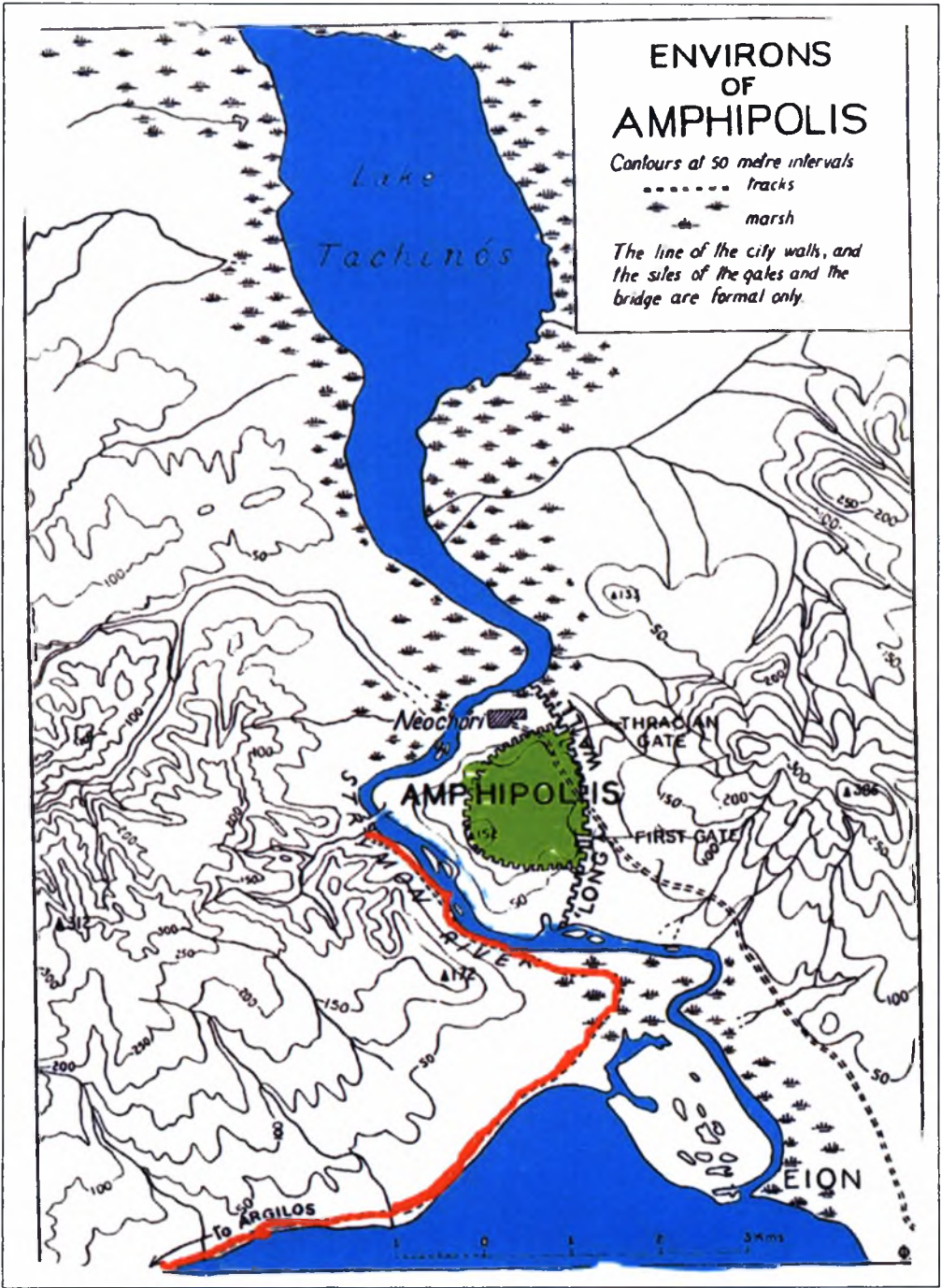
³⁵⁶ M. Shanks, 1996, 118.

³⁵⁷ J. L. Bintliff, 6 στο J. L. Bintliff, C. F. Gaffney (eds.), 1989.

μπορούσε να δώσει μια εικόνα που έχει ανασυσταθεί σωστά, ώστε να επιτρέπει και όχι να αναστέλλει την πρόοδο της έρευνας.

Ε. Κατάλογος εικόνων

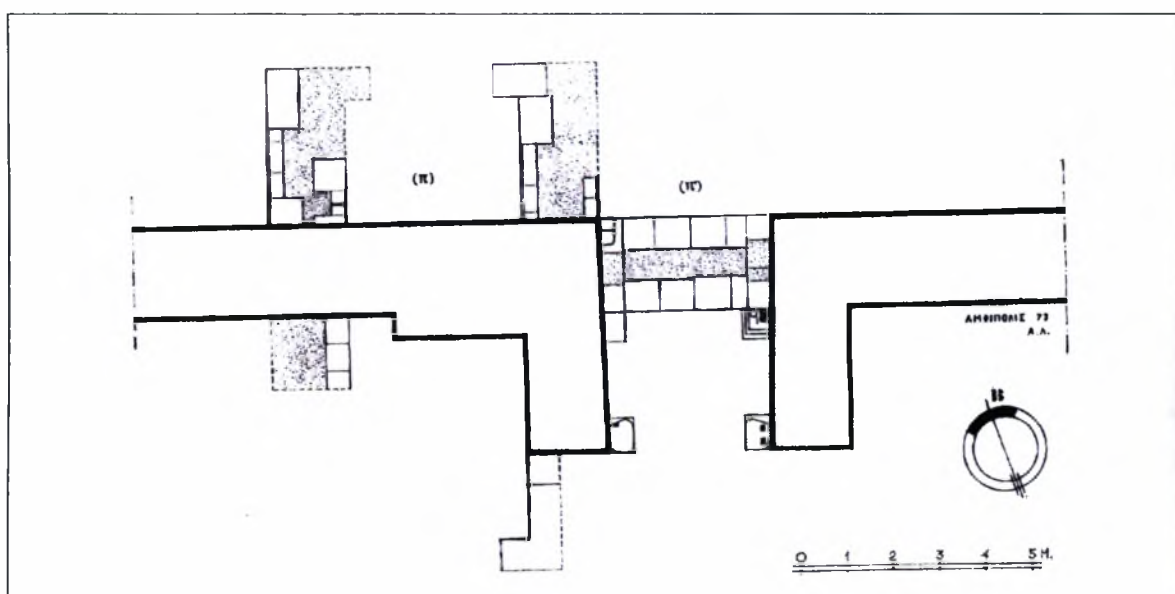
1. Αμφίπολη

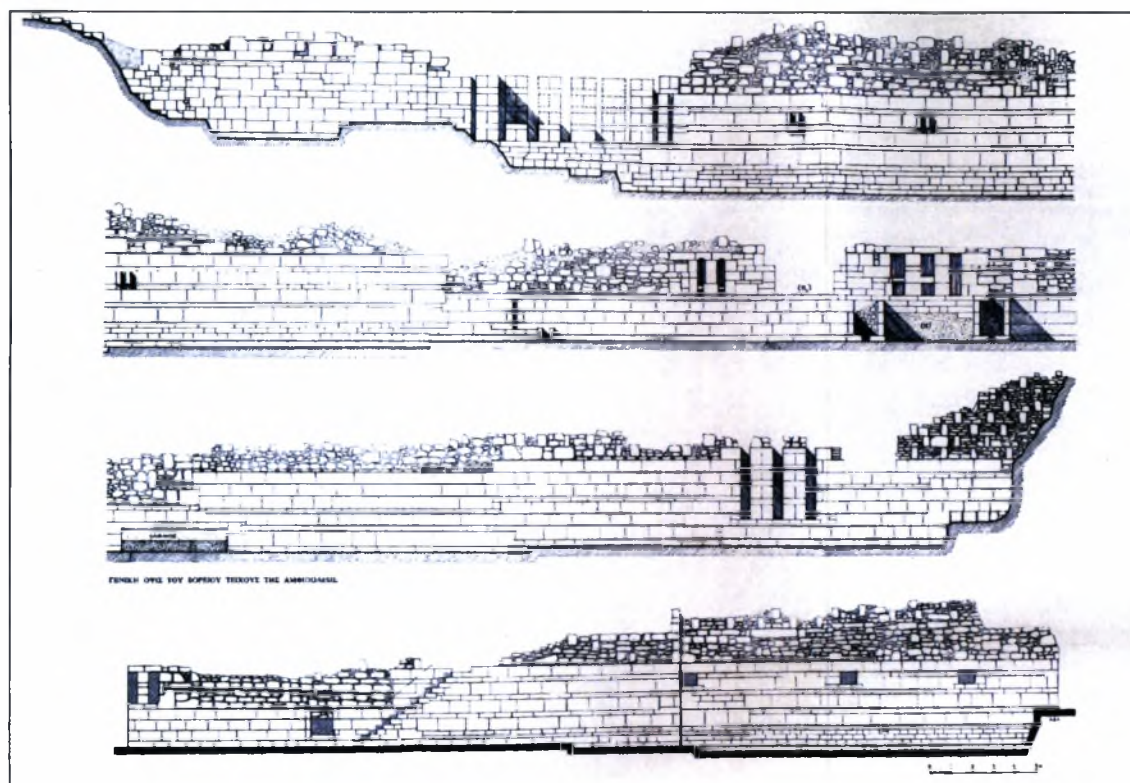
Εικόνα 1. Σχέδιο του Α. W. Gomme βασισμένο στις τοπογραφικές παρατηρήσεις του Θουκυδίδη

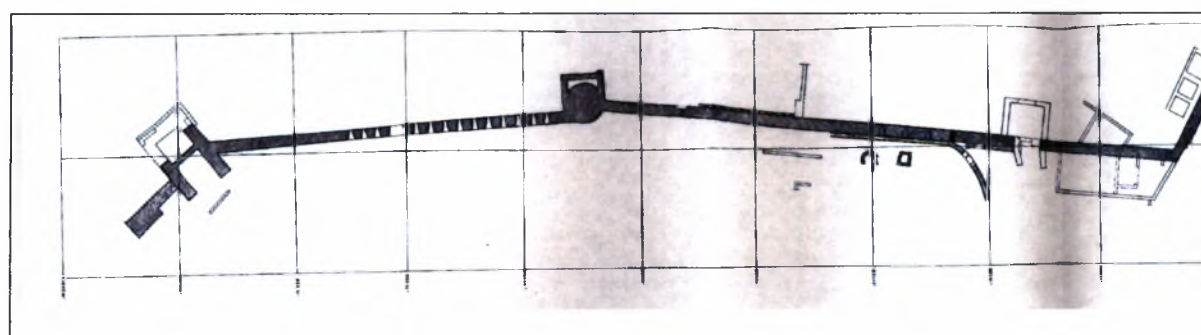
Εικόνα 2. Λεπτομέρεια του κλασικού τείχους της Αμφίπολης

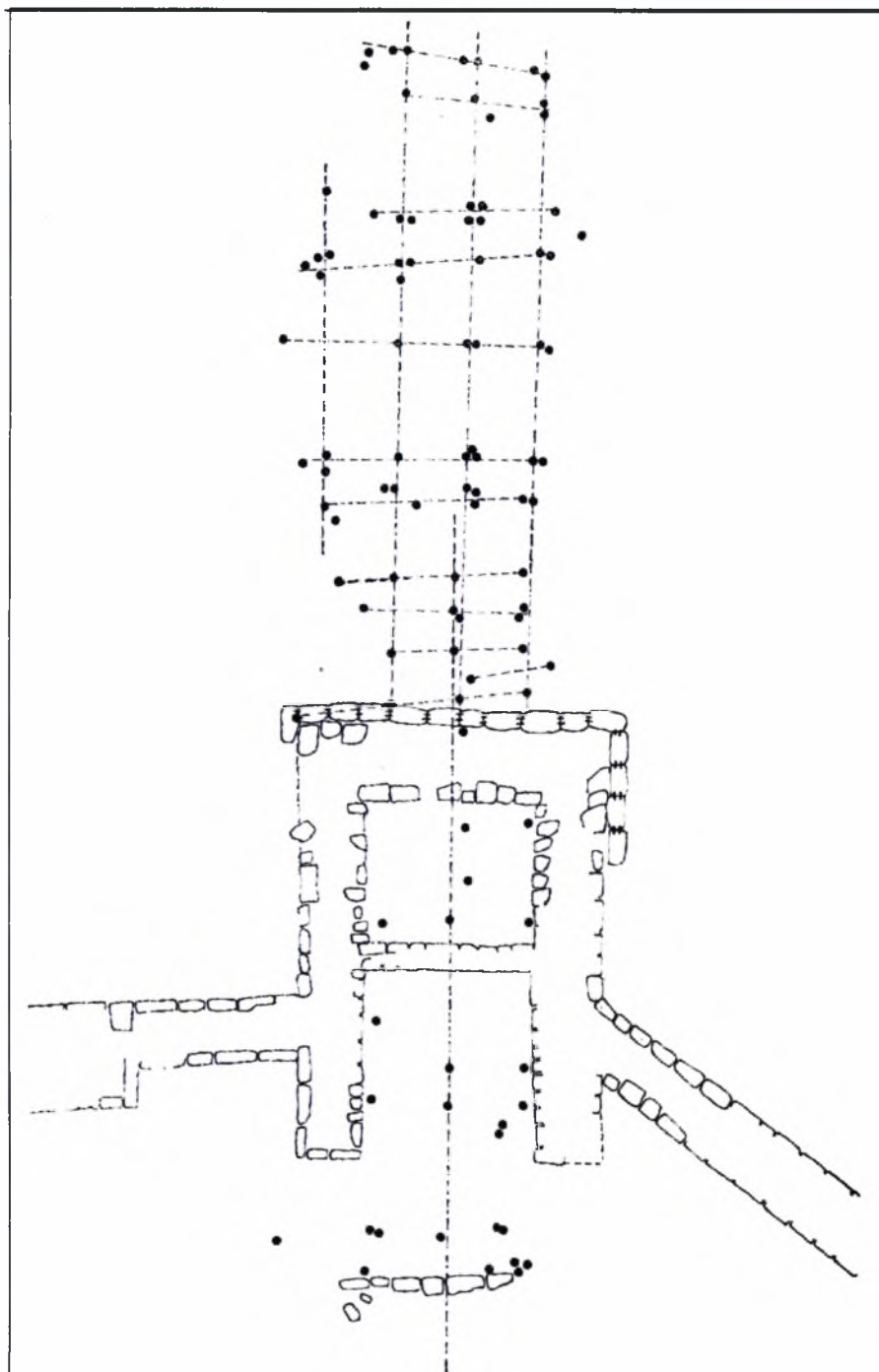
Εικόνα 3. Κάτοψη των βόρειων πυλών της Αμφίπολης

Εικόνα 4. Γενική άποψη του βόρειου τείχους

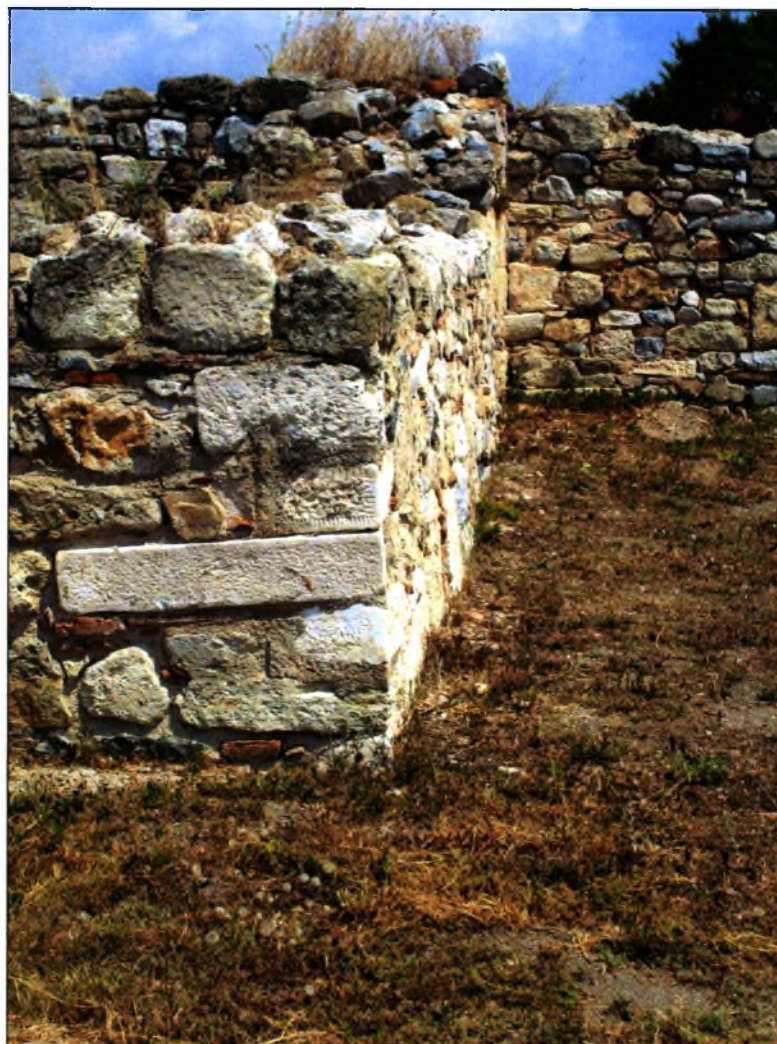
Εικόνα 5. Σχέδιο του τείχους, όπου περιλαμβάνεται και πύλη Γ/Κ

Εικόνα 6. Η πόλη Γ/Σ και οι πάσσαλοι που αποδίδονται στη γέφυρα

Εικόνα 7. Τα τείχη της Αμφίπολης σήμερα

Εικόνα 8. Λεπτομέρεια της τειχοδομίας στην εξωτερική γωνία πύργου

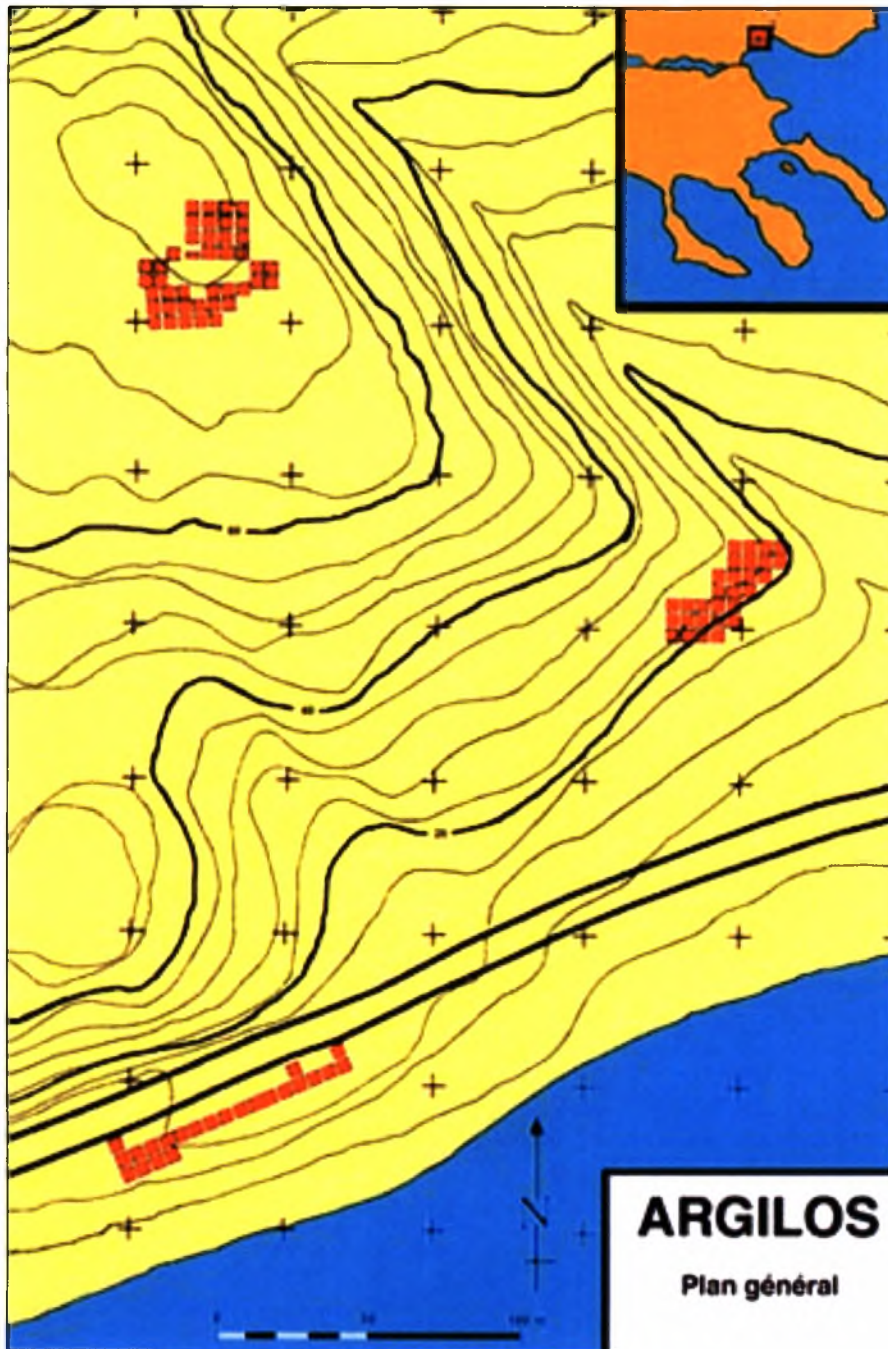

Εικόνα 9. Αποψη τείχους

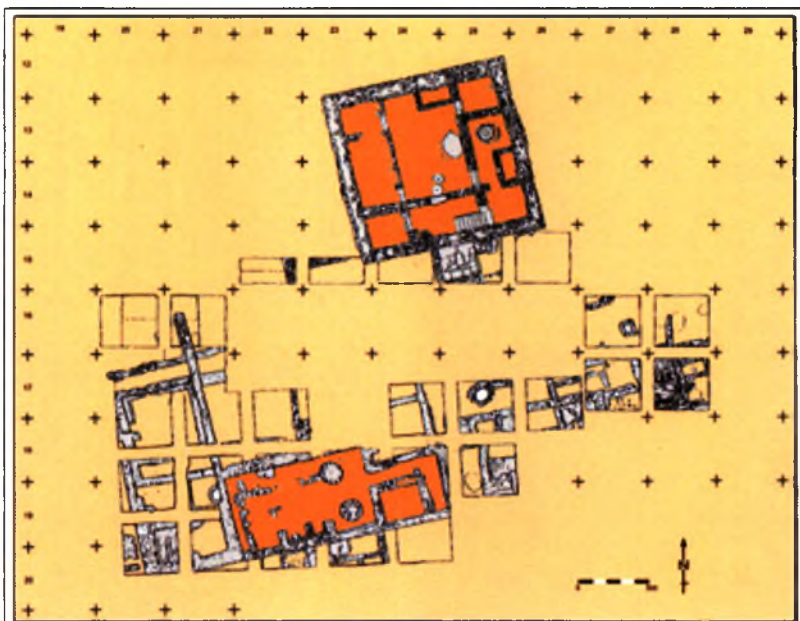
2. Αργίλος

Εικόνα 10. Η θέση της Αργίλου και του Κερδυλίου σε σχέση με την Αμφίπολη

Εικόνα 11. Σχέδιο της περιοχής

Εικόνα 12. Σχέδιο του τομέα της ακρόπολης

Εικόνα 13. Η ανασκαφή στην περιοχή της ακτής

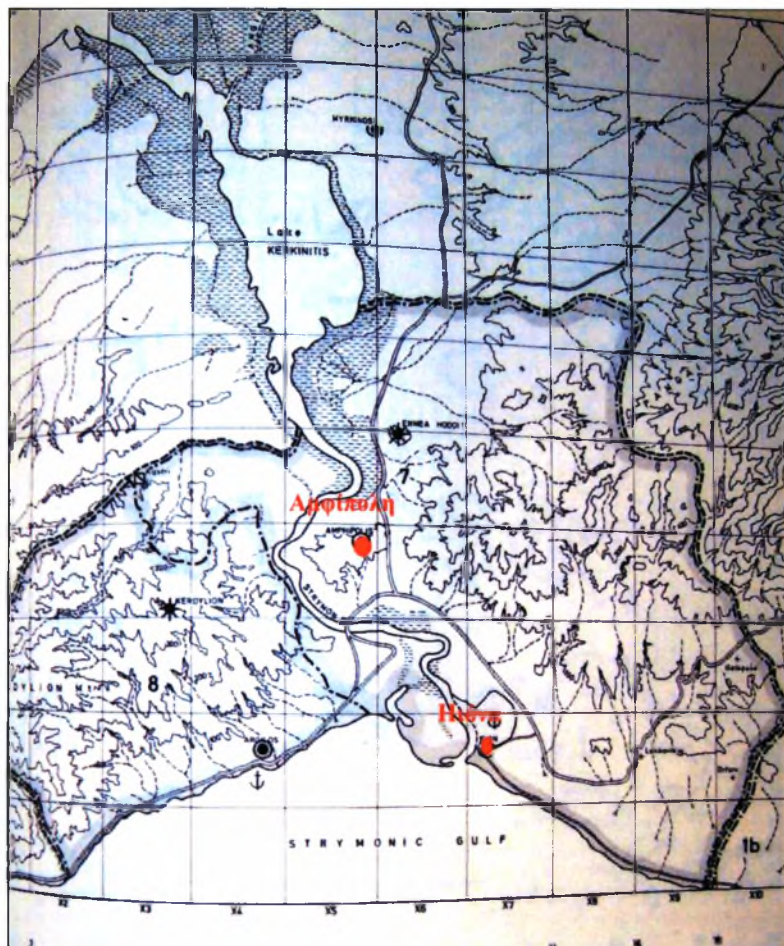

Εικόνα 14. Αρχαίος δρόμος στην Αργίλο

Εικόνα 15. Οικίες της αρχαίας Αργίλου

3. Ηιών

Εικόνα 16. Η θέση της Ηιώνας σε σχέση με την Αμφίπολη

Εικόνα 17. Τμήμα τείχους που πιθανόν να ανήκει στην αρχαία Ηιώνα.

4. Γαληψός

Εικόνα 18. Λεπτομέρεια των τειχών της Γαληψού

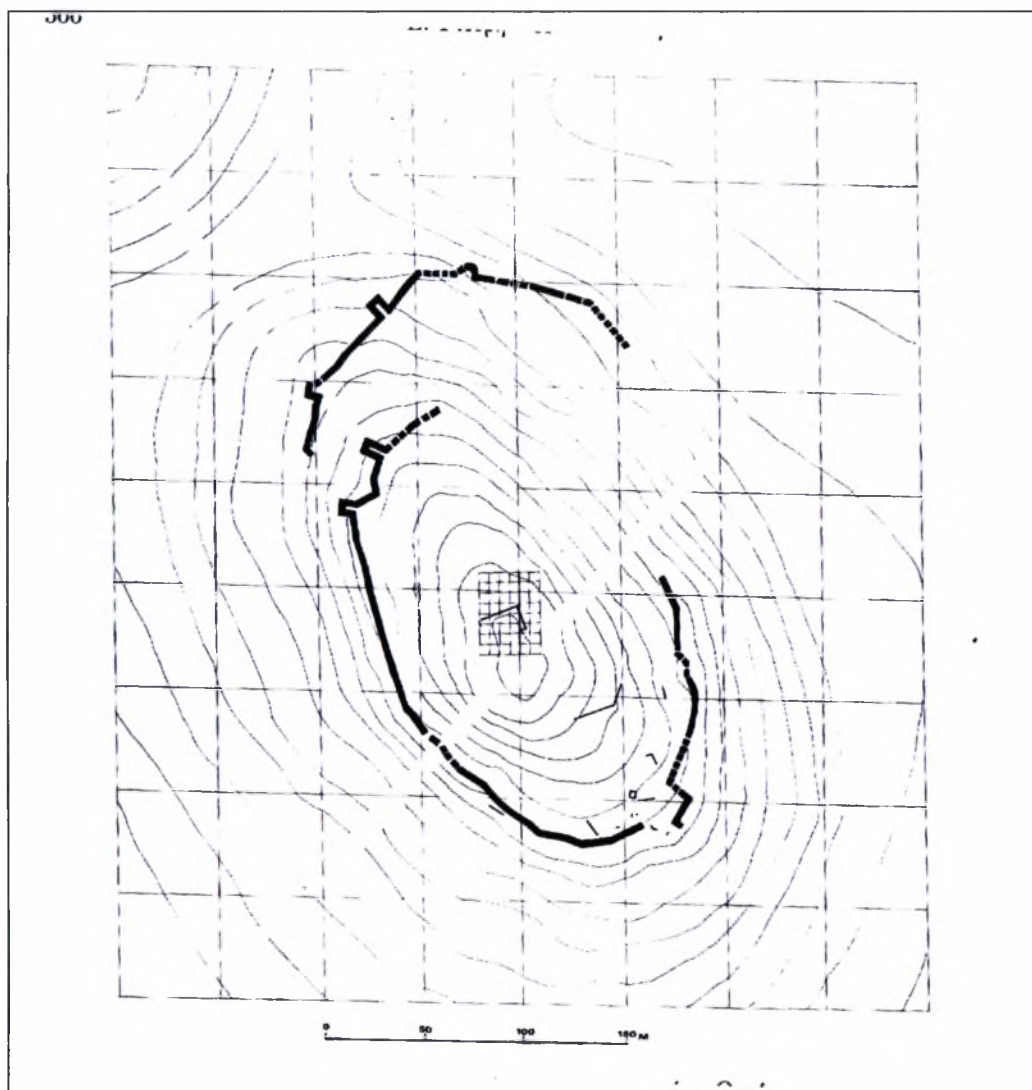

Εικόνα 19. Λεπτομέρεια της θεμελίωσης του βόρειου τείχους

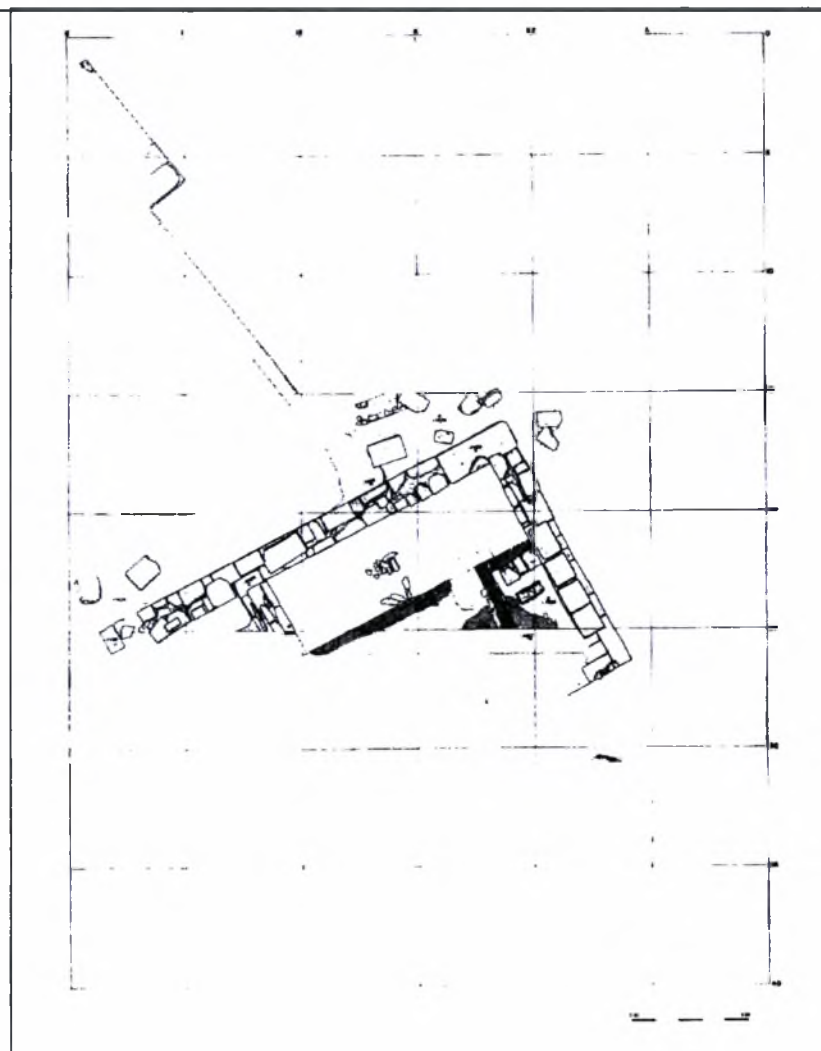

Εικόνα 20. Τμήμα του κλασικού τείχους

5. Οισύμη

Εικόνα 21. Κάτοψη της ακρόπολης

Εικόνα 22. Κάτοψη του ανασκαμμένου τμήματος των τειχών

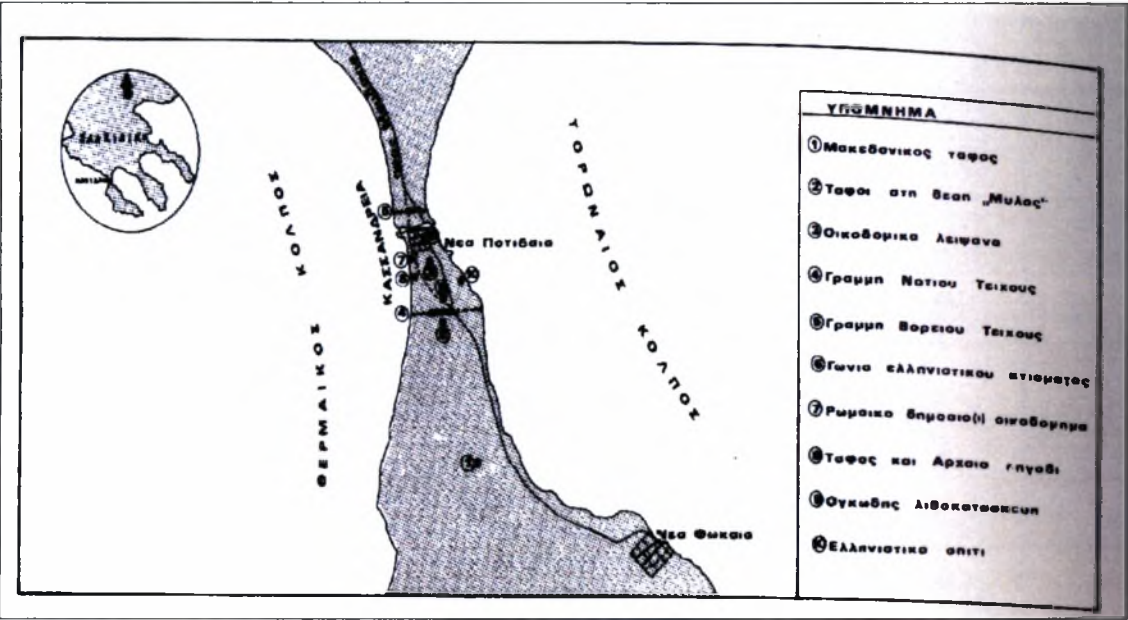
Εικόνα 23. Τμήμα του κλασικού τείχους

6. Μύρκινος

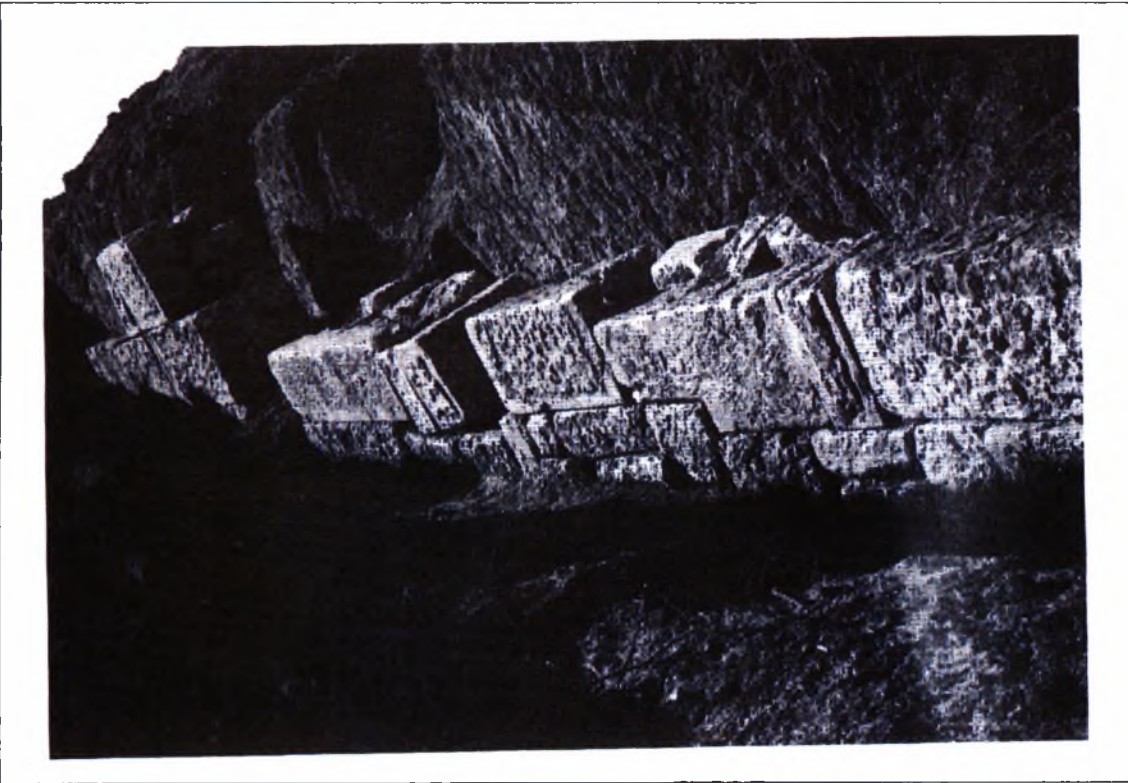

Εικόνα 24. Η θέση της Μύρκινου στο χάρτη

7. Ποτίδαια

Εικόνα 25. Η περιοχή της Ποτίδαιας

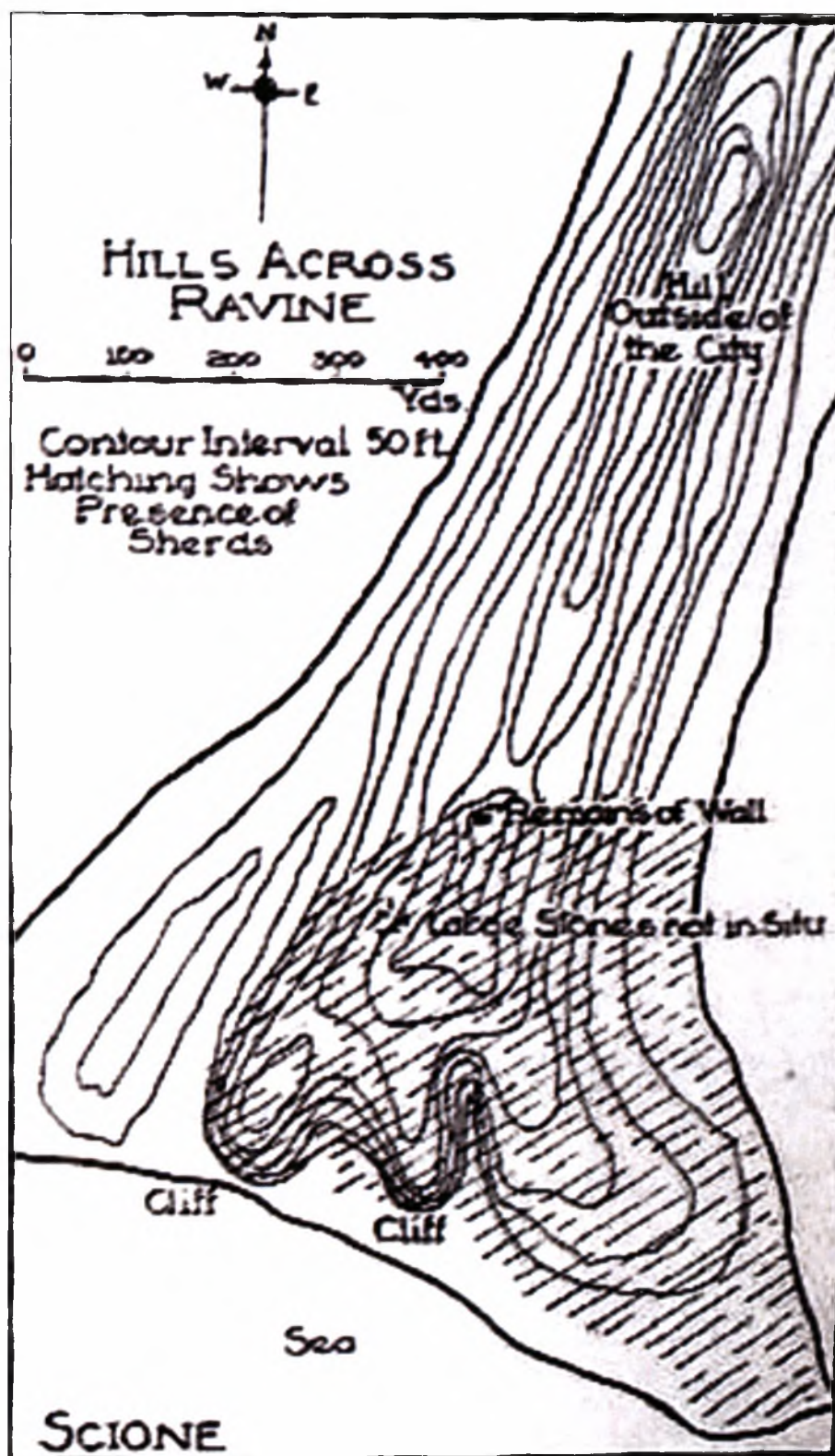
Εικόνα 26. Άποψη του τείχους της Κασσάνδρειας (;)

8. Μένδη

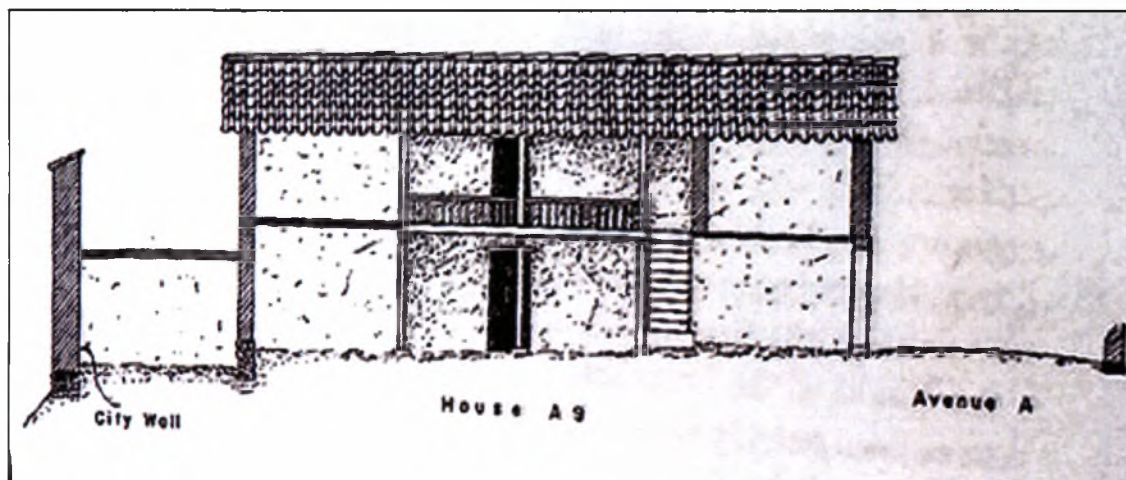
Εικόνα 27. Άποψη του δυτικού τείχους

9. Σκιώνη

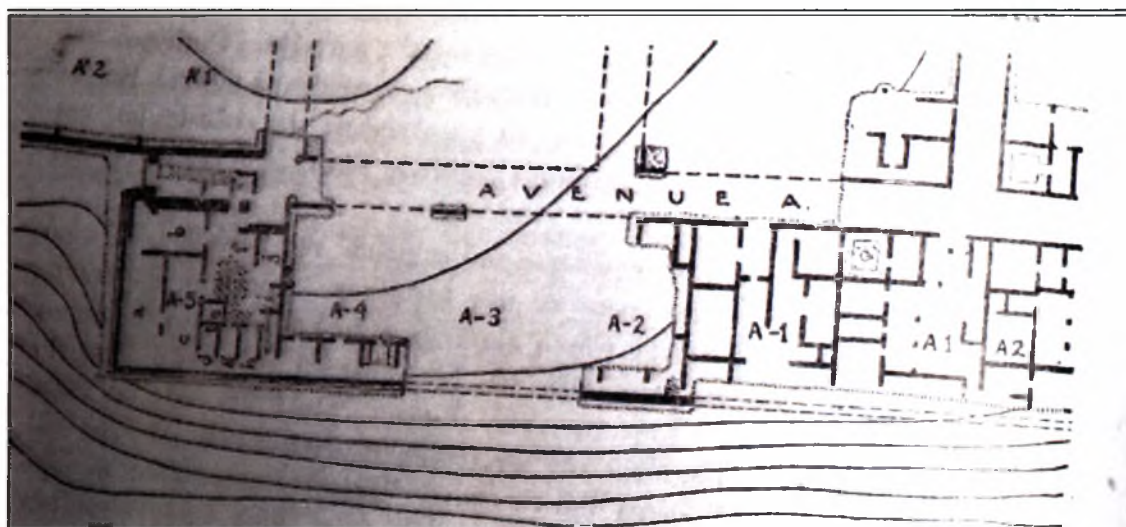

Εικόνα 28. Χάρτης της περιοχής σχεδιασμένος από τον B. D. Meritt

10. Όλυνθος

Εικόνα 29. Η σχέση μιας οικίας με το τείχος(;) στα Δ του Β λόφου

Εικόνα 30. Σχέδιο των Δ οικιών του Β λόφου, όπου σημειώνονται και τμήματα του τείχους

Εικόνα 31. Η περιοχή της "Β πύλης"

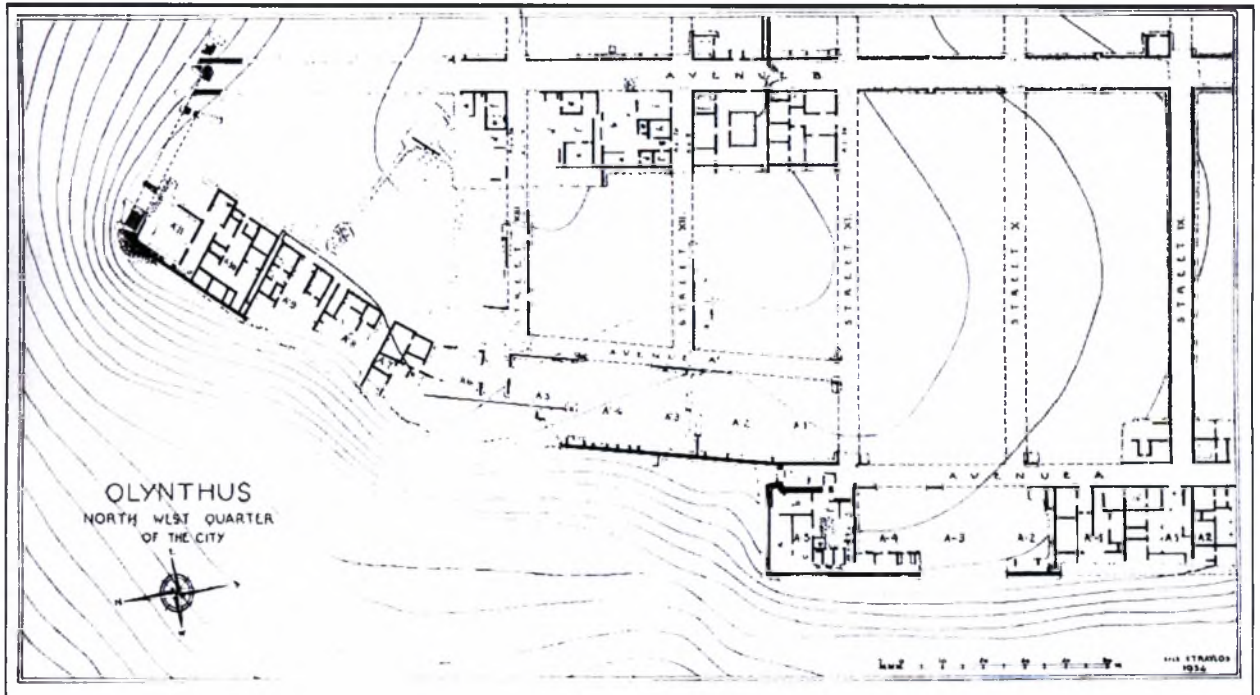
Εικόνα 32. Λεπτομέρεια της "Β πύλης"

Εικόνα 33. Αποψη των ανασκαμμένων οικιών της Ολύνθου

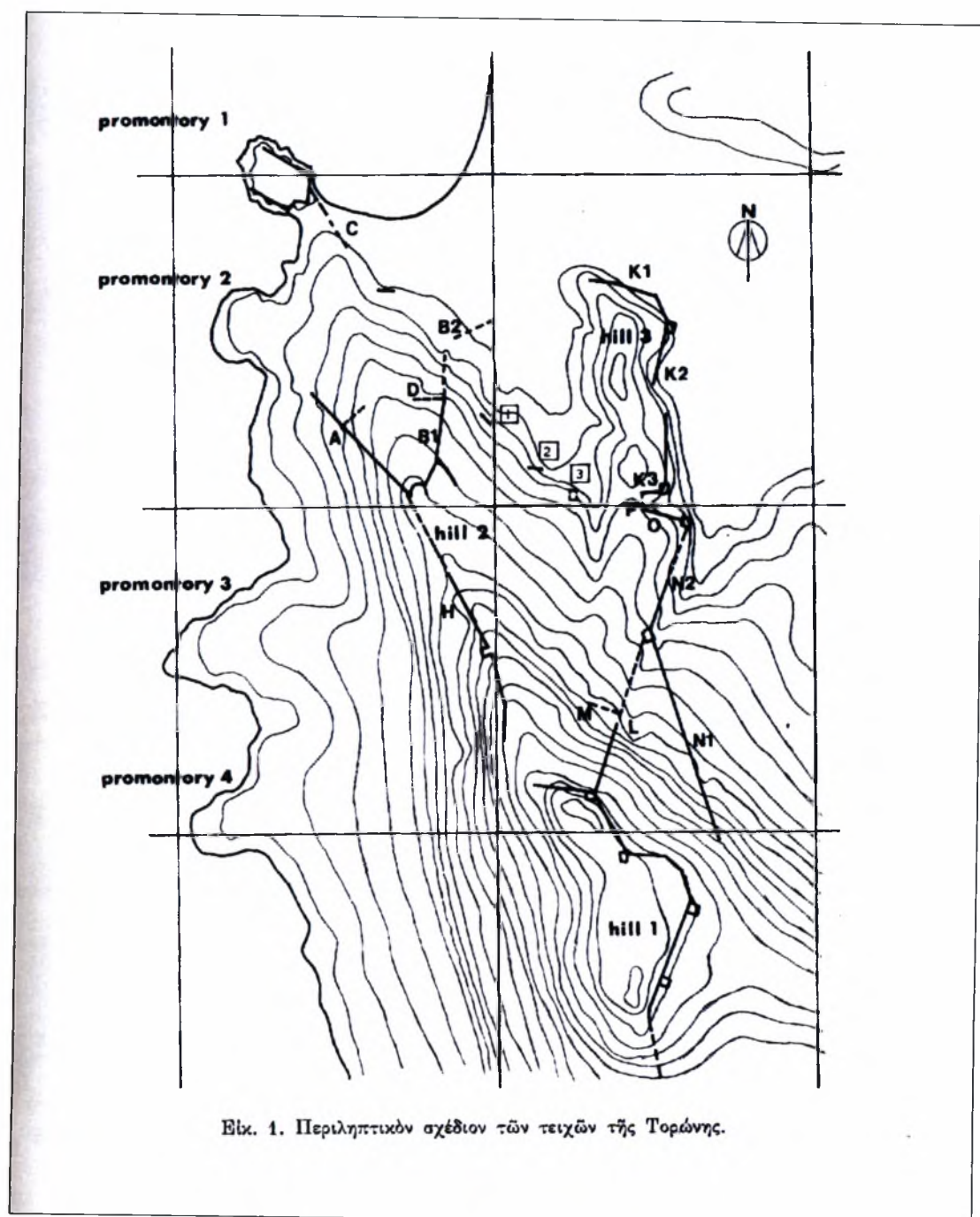

Εικόνα 34. Το τείχος στη ΝΑ γωνία του Β λόφου

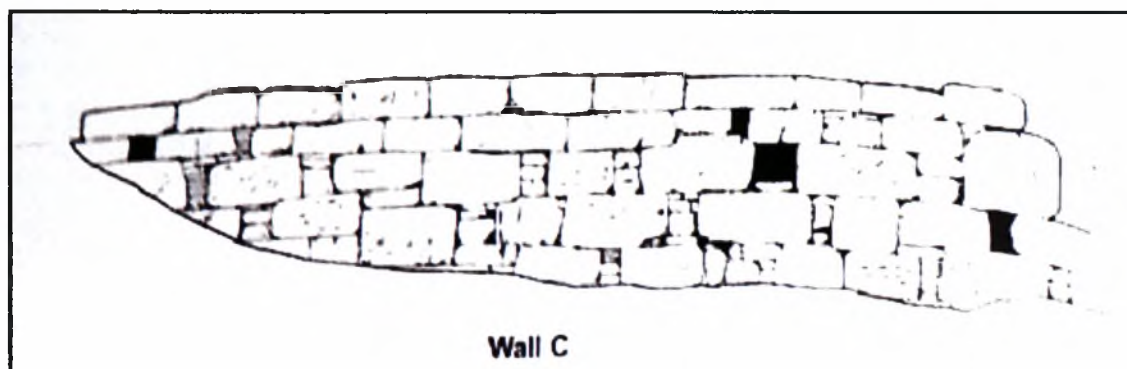

Εικόνα 35. Αμυντική διάταξη στη Δ πλευρά του Β λόφου της Ολύνθου

11. Τορώνη

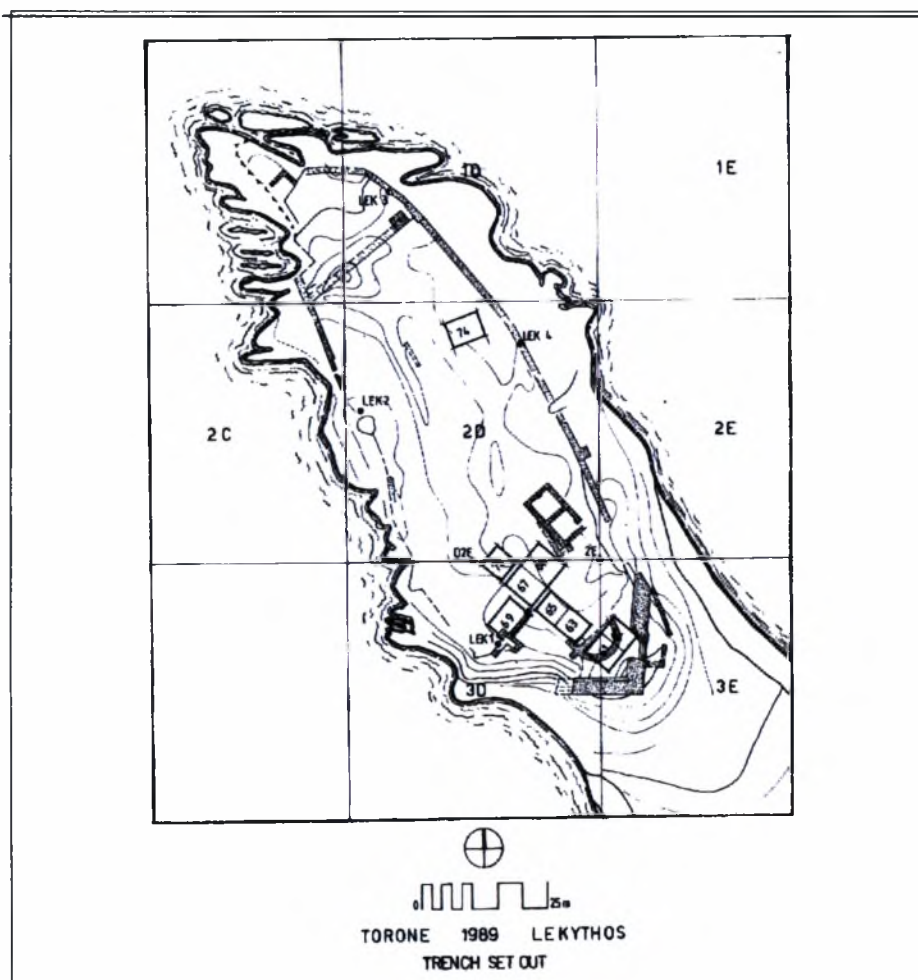
Εικόνα 36. Σχέδιο της περιοχής, όπου φαίνονται και στοιχεία του αμυντικού συστήματος

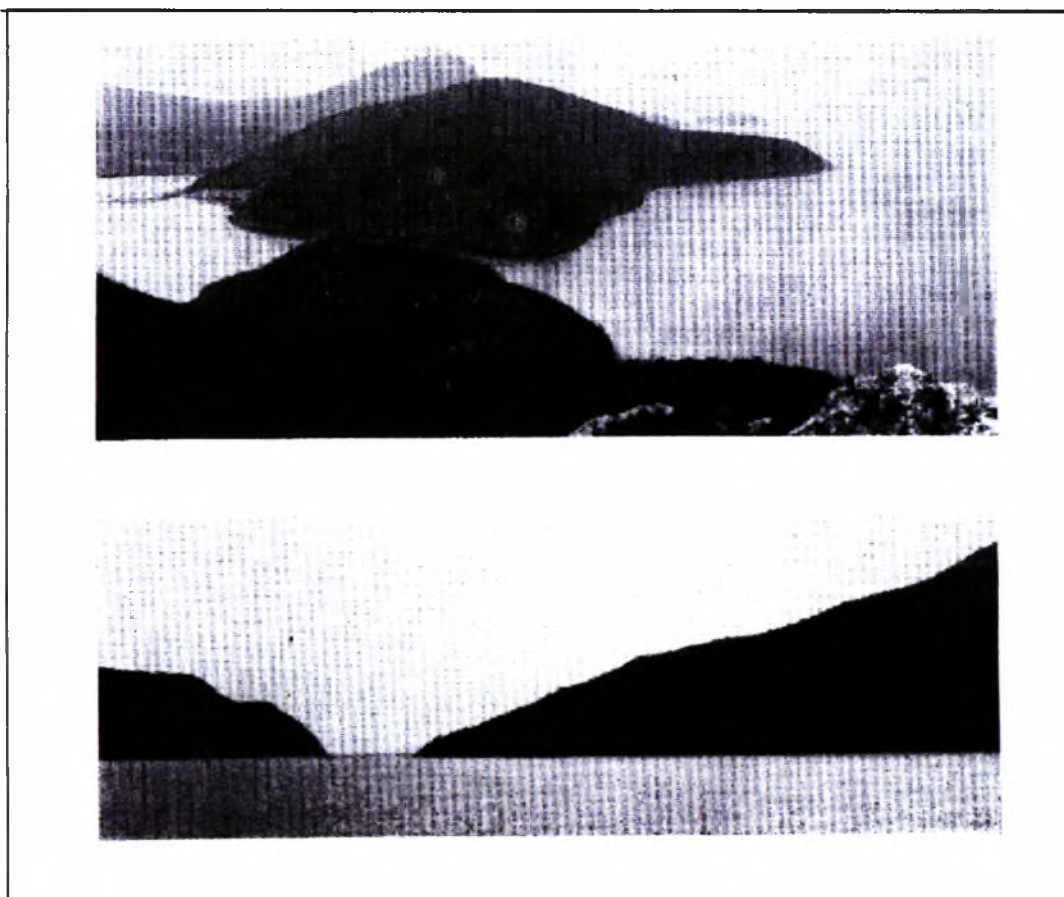
Εικόνα 37. Σχέδιο της εξωτερικής όψης του τείχους C

Εικόνα 38. Άποψη του τείχους B1

Εικόνα 39. Το ακρωτήριο Λήκυθος με τις ανασκαφικές τομές

Εικόνα 40. Η είσοδος του Κωφού λιμένα από ΒΔ (πάνω) και Α (κάτω)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1	Gomme A. W., <i>A historical commentary on Thucydides</i> , τ. ΙΙΙ, 654.
Εικόνα 2	Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφαί και ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 128(1972), Πίν 39β.
Εικόνα 3	Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφαί και ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 129(1973), εικ. 1.
Εικόνα 4	Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφαί και ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 130(1974), παρένθ. πίν. Δ΄.
Εικόνα 5	Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και ἔρευνες Ἀμφιπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 133(1977), παρένθ. πίν. Β΄.
Εικόνα 6	Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και ἔρευνες Ἀμφιπόλεως», <i>ΠΑΕ</i> 134(1978), εικ. 1.
Εικόνα 7	Φωτογραφία συγγραφέως
Εικόνα 8	Φωτογραφία συγγραφέως
Εικόνα 9	Φωτογραφία συγγραφέως

Εικόνα 10	Λαζαρίδης Δ. Ι., <i>Αμφίπολις και Άργιλος</i> , [Αρχαίες έλληνικές πόλεις 13], Αθήνα 1972, εικ. 23.
Εικόνα 11	http://www.argilos.org.htm (08/10/2007).
Εικόνα 12	http://www.argilos.org.htm (08/10/2007).
Εικόνα 13	http://www.argilos.org.htm (08/10/2007).
Εικόνα 14	Φωτογραφία Γ. Α. Λώλου.
Εικόνα 15	Φωτογραφία Γ. Α. Λώλου.
Εικόνα 16	Λαζαρίδης Δ. Ι., Αθήνα 1972, εικ. 23.
Εικόνα 17	Σαμσάρης Δ. Κ., <i>Ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα</i> , Θεσσαλονίκη 1976, εικ. 7.
Εικόνα 18	Μπακαλάκης Γ., Μυλωνάς Γ. Ε., «Γαληψός – Θασίων εμπόριον», <i>ΑΕ</i> 87 (1938), εικ. 1.
Εικόνα 19	Μπακαλάκης Γ., Μυλωνάς Γ. Ε., 1938, εικ. 2.
Εικόνα 20	Σαμσάρης Δ. Κ., 1976, εικ. 9.
Εικόνα 21	Γιούρη Ε., Κουκούλη Χ., «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη», <i>ΑΕΜΘ</i> 1(1987), σχ. 2.
Εικόνα 22	Γιούρη Ε., Κουκούλη Χ., 1987, σχ. 3.

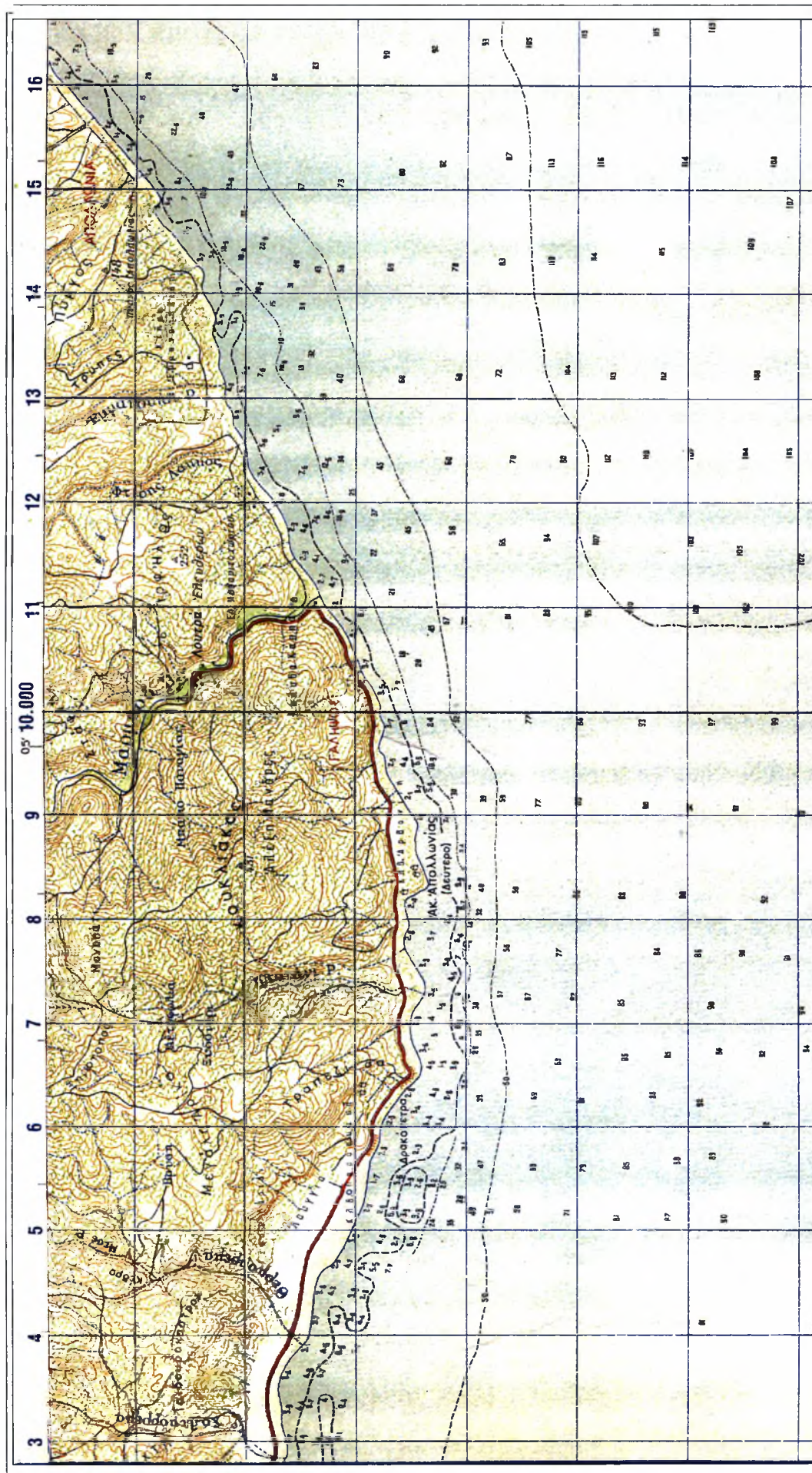
Εικόνα 23	Γιούρη Ε., Κουκούλη Χ., 1987, εικ. 3.
Εικόνα 24	Λαζαρίδης Δ. Ι., Αθήνα 1972, εικ. 23.
Εικόνα 25	Σισμανίδης Κ., «Ανασκαφές στην Ποτίδαια», <i>ΑΕΜΘ</i> 3(1989), σχ. 1.
Εικόνα 26	Σισμανίδης Κ., 1989, εικ. 2.
Εικόνα 27	Βοκοτοπούλου Ι., «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», <i>ΑΕΜΘ</i> 1(1987), εικ. 6.
Εικόνα 28	Meritt B. D., «Scione, Mende and Torone», <i>AJA</i> 27(1923), εικ. 4.
Εικόνα 29	Robinson D. M., Graham J. W., «The hellenic house», <i>Excavations at Olynthus</i> VIII, Baltimore 1938, Fig. 1.
Εικόνα 30	Ανδρόνικος Μ., «Για τα τείχη της Ολύνθου», <i>Μακεδονικά</i> 1(1941-1952), εικ. 1.
Εικόνα 31	Robinson D. M., Graham J. W., 1938, Pl. 9, 2.
Εικόνα 32	Robinson D. M., Graham J. W., 1938, Pl. 11, 2.
Εικόνα 33	Robinson D. M., Graham J. W., 1938, Pl. 3.

Εικόνα 34	Robinson D. M., Graham J. W., 1938, Pl. 10,2.
Εικόνα 35	Garlan Y., <i>Recherches de poliorcétique grecque</i> , Paris 1974, Pl. 1a.
Εικόνα 36	Cambitoglou A., «Military, domestic and religious architecture at Torone in Chalkidike», 21-56 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), <i>Excavating classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece</i> , Oxford 2002, εικ. 1b.
Εικόνα 37	Cambitoglou A. στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), 2002, εικ. 2.
Εικόνα 38	Καμπίτογλου Α., «Άνασκαφή Τορώνης», <i>ΠΑΕ</i> 131(1975), Πίν. 97α.
Εικόνα 39	Καμπίτογλου Α., Παπαδόπουλος Γ., <i>ΑΕΜΘ</i> 3, Σχ. 1.
Εικόνα 40	Καμπίτογλου Α., 1975, Πίν. 96γ-δ.

ΣΤ. Χάρτες

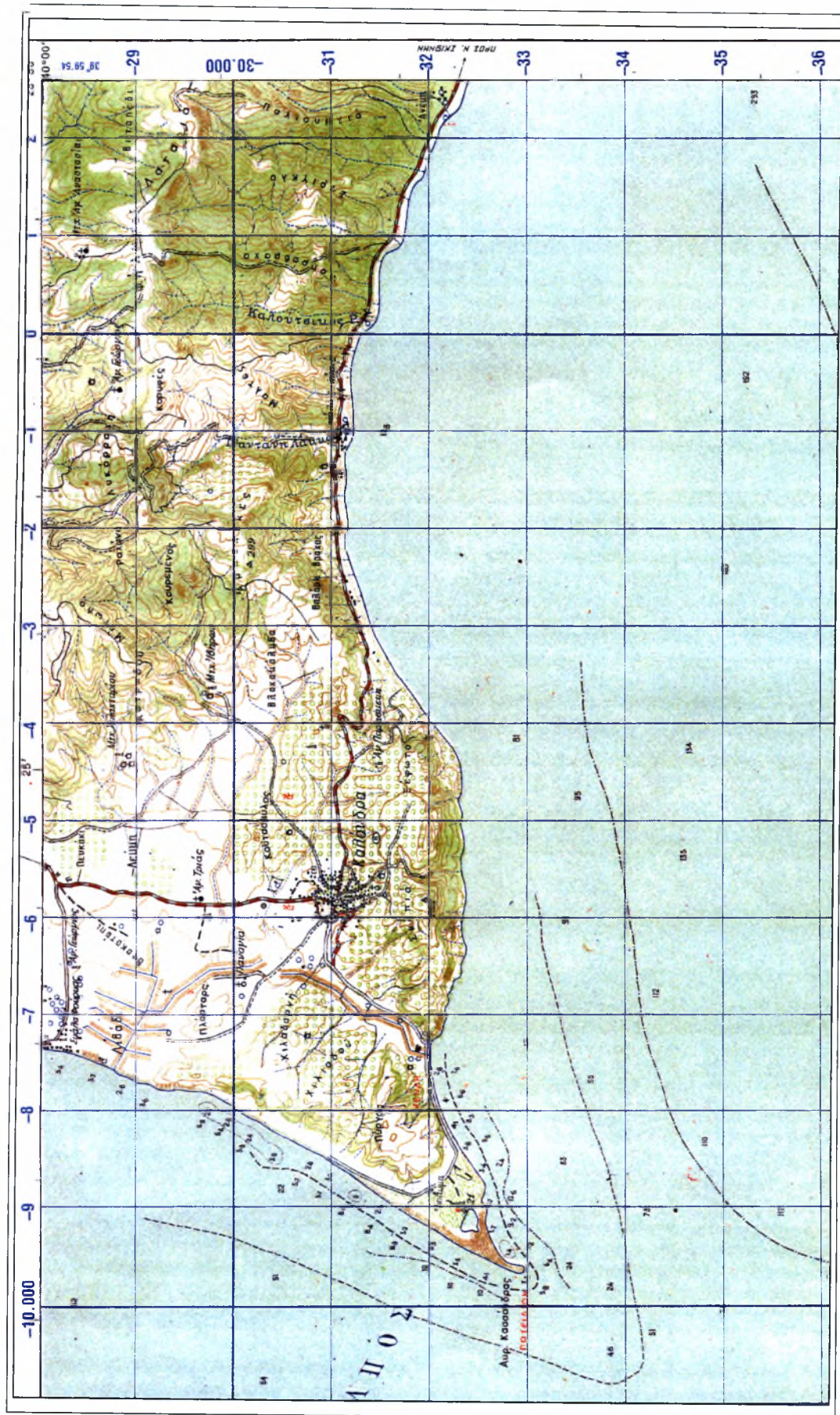
Χάρτης 1. Ροδόλοιφοι, ΓΥΣ 1970, 1:100.000

Χάρτης 2. Λουτρά Ελευθερών, ΓΥΣ 1969, 1:50.000

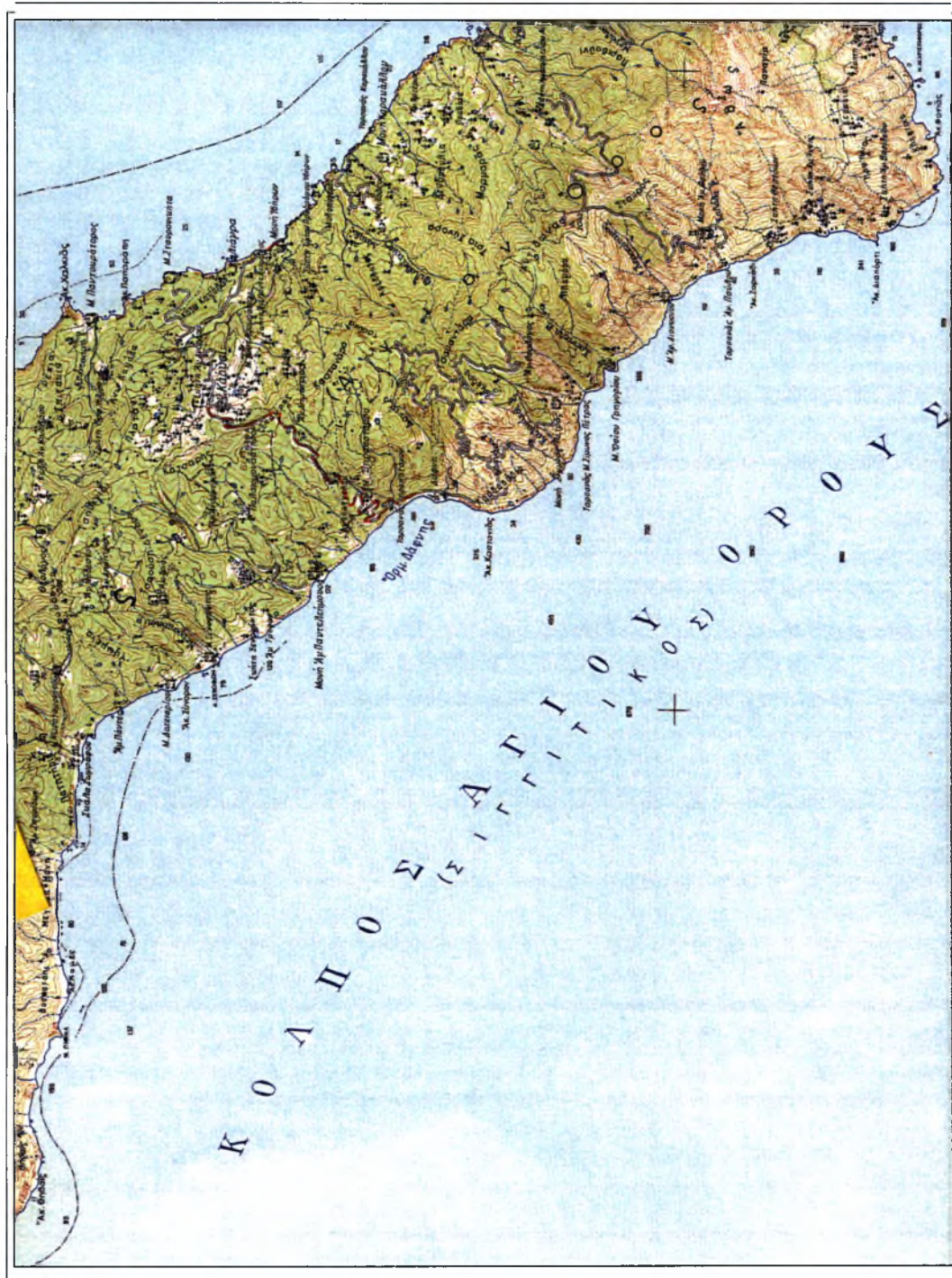
Χάρτης 3. Πολύγυρος, ΓΥΣ 1971, 1:100.000

Χάρτης 4. Καλάνδρα, ΓΥΣ 1969, 1:50.000

Χάρτης 5. Παλιούριον, ΓΥΣ 1971, 1:100.000

Χάρτης 6. Άθως, ΓΥΣ 1971, 1:100.000

Z. Συντομογραφίες

Βάσει του *L' année philologique* εκτός
εξαιρέσεων*

ABSA	The Annual of the British School at Athens
AClass	Acta Classica. Verhandelinge van die Klassieke Vereniging van Suid-Africa = proceedings of the Classical Association of South Africa
AJA	American Journal of Archaeology. The journal of the Archaeological Institute of America
AJPh	American Journal of philology
Antichthon	Journal of the Australian Society for Classical Studies
CQ	The Classical Quarterly
CSCA	California Studies in Classical Antiquity
Hermes	Zeitschrift für classische Philologie
Hesperia	Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Historia	Zeitschrift für Alte Geschichte = Revue d'histoire ancienne
Hist. Einzelschr.*	Historia Einzelschriften
MedArch	Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand journal for the archaeology of the Mediterranean world
OJA	Oxford Journal of Archaeology
<hr/>	
AAA*	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
AΔ*	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE*	Αρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι. Περιοδικόν τῆς ἐν Ἀθῆναις Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ΑΕΜΘ*

Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία
και Θράκη

Μακεδονικά*

Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας
Μακεδονικών Σπουδών

ΠΑΕ*

Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθῆναις
Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Η. Βιβλιογραφία

Alexander J. A., *Potidaea. Its history and remains*, Georgia 1963.

Ανδρόνικος Μ., «Για τα τείχη της Ολύνθου», *Μακεδονικά* 1(1941-1952), 129-142.

Bakalakis G., βλ. Μπακαλάκης.

Baldwin B., «Cleon's strategy at Amphipolis», *AClass* 11 (1968), 211-214.

Bauman R. A., «A message for Amphipolis», *AClass* 11 (1968), 170-181.

Bintliff J. L. & Gaffney C. F. (eds.), *Archaeology at the Interface: Studies in Archaeology's Relationship with History, Geography, Biology and Physical Science*, Oxford 1986.

Cahill N. D., *Olynthus: Social and spatial planning in a Greek city*, Berkeley 1991.

Cambitoglou A., βλ. Καμπίτογλου.

Carter J. M., «Athens, Euboea and Olynthus», *Historia* 20 (1971), 418-429.

Casson S., *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926.

Cawkwell G. L., «The defence of Olynthus», *CQ* 12 (1962), 12-127.

Cook R. M., «Thucydides as archaeologist», *ABSA* 50 (1955), 267-270.

Ellis J. R., «Thucydides at Amphipolis», *Antichthon* 12 (1978), 28-35.

Flensted-Jensen P., «Some problems in *Polis* identification in the Chalkidic Peninsula», *Hist. Einzelschr.* 117 (1998), 117-127.

Flensted-Jensen P., «The Chalkidic Peninsula and its regions», *Hist. Einzelschr.* 138 (2000), 121-131.

Garlan Y., *Recherches de poliorcétique grecque*, Paris 1974.

Γιούρη Ε., Κουκούλη Χ., «Ανασκαφές στην αρχαία Οισύμη», *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 363-388.

Gomme A. W., *A historical commentary on Thucydides*, τ. I-V, Oxford 1945-1970.

Hammond N. G. L., «Eretria's colonies in the area of the Thermaic gulf», *ABSA* 93 (1998), 393-399.

Hampl F., «Olynth und der chalkidische Staat», *Hermes* 70 (1935), 177-196.

Hansen M. H., «Kome. A study in how the Greeks designated and classified settlements which were not *Poleis*», *Hist. Einzelschr.* 95 (1995), 45-81.

Hansen M. H., Nielsen T. H., *An Inventory of archaic and classical Poleis*, Oxford 2004.

Henry A., «Thucydides and the topography of Torone», *AE* 132 (1993), 107-120.

Hornblower S., *A commentary on Thucydides*, Oxford 1991.

Jones N., «The topography and strategy of the Battle of Amphipolis in 422 B.C.», *CSCA* 10 (1977), 71-104.

Jones O. T., Παπαδόπουλος Γ. Κ., Καμπίτογλου Α., *Torone I. The excavations of 1975, 1976, and 1978*, Αθήνα 2001.

Kahrstedt U., «Chalkidic studies», *AJPh* 57 (1936), 416-444.

Cambitoglou A., «Military, domestic and religious architecture at Torone in Chalkidike», 21-56 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), *Excavating classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford 2002.

Cambitoglou A., Papadopoulos J. K., "Excavations at Torone, 1986. A preliminary report", *MedArch* 1(1988), 180-215.

Cambitoglou A., Papadopoulos J. K., «Excavations at Torone, 1988», *MedArch* 3 (1990), 93-142.

Cambitoglou A., Papadopoulos J. K., «Excavations at Torone, 1989», *MedArch* 4 (1991), 147-171.

Cambitoglou A., Papadopoulos J. K., «Excavations at Torone, 1990», *MedArch* 7 (1994), 141-163.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 131(1975), 103-130.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 132(1976), 138-141.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 133(1977), 75-135.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 134(1978), 80-93.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 137(1981), 33-39.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 138(1982), 69-78.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 140(1984), 40-65.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 142(1986), 112-131.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 144(1988), 108-118.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 146(1990), 185-197.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 149(1993), 116-127.

Καμπίτογλου Α., «Ανασκαφή Τορώνης», *ΠΑΕ* 150(1994), 139-153.

Κεραμόπουλος Α. Δ., «Ανασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ», *ΑΕ* 72(1933), 25-67.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., «Νομός Σερρών. Νέα Κερδύλλια», *ΑΔ* 41 (1986) Χρονικά Β', 177-178.

Koukouli-Chrysanthaki Ch., «Excavating classical Amphipolis», 57-73 στο M. Stamatopoulou, M. Yeroulanou (eds.), *Excavating classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford 2002.

Κουσουλάκου Ν., «Ανασκαφή Ποτίδαιας 1994», *ΑΕΜΘ* 8 (1994), 305-316.

Lawrence A. W., *Greek Aims at Fortification*, Oxford 1979.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφή Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 112(1956), 41-42.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφή Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 114(1958), 81-83.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφαὶ καὶ ἔρευναι εἰς Ἀμφίπολιν», *ΠΑΕ* 115(1959), 42-46.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφαὶ καὶ ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 116(1960), 67-73.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφαὶ καὶ ἔρευναι εἰς Ἀμφίπολιν», *ΠΑΕ* 117(1961), 63-67.

- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι εἰς Ἀμφίπολιν», *ΠΑΕ* 120(1964), 35-40.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι εἰς Ἀμφίπολιν», *ΠΑΕ* 121(1965), 47-52.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι εἰς Ἀμφίπολιν», *ΠΑΕ* 127(1971), 50-62.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., *Ἀμφίπολις καί Ἄργιλος*, [Ἀρχαίες ἑλληνικὲς πόλεις 13], Ἀθήνα 1972.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 128(1972), 63-72.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 129(1973), 43-54.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 130(1974), 58-64.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 131(1975), 61-71.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφαί καί ἔρευναι Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 132(1976), 88-98.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφές καί ἔρευνες Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 133(1977), 38-45.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., «Άνασκαφές καί ἔρευνες Ἀμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 134(1978), 50-58.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και έρευνες Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 135(1979), 71-79.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και έρευνες Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 136(1980), 8-13.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη», *ΠΑΕ* 137(1981), 18-25.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και έρευνες της Αμφίπολης», *ΠΑΕ* 138(1982), 43-51.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη», *ΠΑΕ* 139(1983), 35-41.

Λαζαρίδης Δ. Ι., «Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη», *ΠΑΕ* 140(1984), 33-39.

Λώλος Γ. Α, *Greek defensive works: a commentary on the ancient terms* [αδημοσίευτη μελέτη].

Meritt B. D., «Scione, Mende and Torone», *AJA* 27 (1923), 447-460.

Bakalakis G., «The “classical” bridge at Amphipolis», *AJA* 74 (1970), 289-291.

Μπακαλάκης Γ., Μυλωνάς Γ. Ε., «Γαληψός – Θασίων εμπόριον», *ΑΕ* 87 (1938), 53-59.

Μπόνιας Ζ., Perrault J., «Άργιλος, Ανασκαφή 1992-1993», *ΑΕΜΘ* 7(1993), 465-476.

Μπόνιας Ζ., Perrault J., «Άργιλος, Ανασκαφή 1997», *ΑΕΜΘ* 11(1997), 539-548.

- Μπόνιας Ζ., Perrault J., «Άργιλος, Ανασκαφή 1998-1999», *AEMΘ* 14(2000), 109-115.
- Papadopoulos J. K., «Archaeology, myth-history and the tyranny of the text: Chalkidike, Torone and Thucydides», *OJA* 18 (1999), 377-394.
- Papadopoulos J. K., Paspalas S. A., «Mendaian as Chalkidian wine», *Hesperia* 68 (1999), 161-188.
- Πέτσας Φ., «133. Νέα Σκιώνη», *Μακεδονικά* 7 (1966-7), 312.
- Robinson D. M., «Ανασκαφαὶ τῆς ἀρχαίας Ὀλύνθου», *ΑΔ* 11(1927-8), 34-39.
- Robinson D. M., Graham J. W., «The hellenic house», *Excavations at Olynthus I-XIV*, Baltimore 1929-62.
- Σαμσάρης Δ. Κ., *Τουριστικός οδηγός Νομού Σερρών*, Σέρραι 1970.
- Σαμσάρης Δ. Κ., *Ιστορική γεωγραφία της αρχαίας ανατολικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Σαμσάρης Δ. Κ., *Ιστορική γεωγραφία της αρχαίας ανατολικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Schwarz E., *Das Geschichtswerk des Thukydides* Bonn 1929³ (ανατ. Hildesheim 1960).
- Shanks M., «Experiences of the discipline», *Classical Archaeology of Greece*, London – NY 1996.
- Σισμανίδης Κ., «Νομός Χαλκιδικής. Ποτίδαια», *ΑΔ* 40(1985), Χρονικά Β', 237-238.
- Σισμανίδης Κ., «Νομός Χαλκιδικής. Μένδη», *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά Β', 147-149.

Σισμανίδης Κ., «Νομός Χαλκιδικής. Νέα Σκιώνη», *ΑΔ* 41(1986), Χρονικά Β', 149.

Σισμανίδης Κ., «Ανασκαφές στην Ποτίδαια», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 357-371.

Σισμανίδης Κ., «Ανασκαφές στην αρχαία Σκιώνη και στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5 (1991), 319-333.

Σισμανίδης Κ., Καραϊσκου Γ., «Σωστική ανασκαφή στην Ποτίδαια Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 485-493.

Snodgrass A. M., «Structural history and Classical Archaeology», 57-72 στο Bintliff J. L. (ed.), *The Annales School and Archaeology*, Leicester 1991.

Σταϊνχάουερ Γ., *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2000.

Tomlinson R., «From Pydna to Potidaia. Thucydides I 61», 529-532 στο «Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου», Θεσσαλονίκη 2000.

Βοκοτοπούλου Ι., «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 279-295.

Βοκοτοπούλου Ι., «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 331-337.

Βοκοτοπούλου Ι., «Ανασκαφή Μένδης. 1989», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 409-418.

Βοκοτοπούλου Ι., «Μένδη - Ποσειδί 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 399-410.

Vokotopoulou J., «Cities and sanctuaries of the archaic period in Chalkidike», *ABSA* 91 (1996), 319-328.

Winter F. E., *Greek fortifications*, Toronto 1971.

Zahrnt M., *Olynth und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staadtbildung auf der chalkidischen Halbinsel im 5. and 4. Jahrhundert v. Chr.*, München 1971.

«Mission archaeologique Greco-canadienne d' Argilos»,
<http://www.argilos.org/Activcoloneng.htm> (08/10/07).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000091374